yazmabilim
Yazma Eser Araştırmaları Dergisi

Yazmadaki Kayıtları Sınıflamak: Eylem Temelli Kuyudat Tasnifi*

Berat Açıl**

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received
20 Haziran / June 2025
Kabul Tarihi / Date Accepted
2 Ağustos / August 2025

ATIF© Açıl, Berat. "Yazmadaki Kayıtları Sınıflamak: Eylem Temelli Kuyudat Tasnifi". *Yazmabilim* 1/1 (Eylül 2025): 1-44.

* Bu çalışma ilk olarak *FSMVÜ Kuyudat Sempozyumu*'nda (İstanbul, 16–18 Mayıs 2024) sunulmuştur.

** Boğaziçi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, berat.acil@bogazici.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1733-4077

Bu makalenin yazım aşamasında birçok kişiden yardım aldım. Öncelikle ilk hâlini sunduğum sempozyumda (*FSMVÜ Kuyudat Sempozyumu*, 16-18 Mayıs 2024) yorumlarıyla katkıda bulunan dinleyicilere teşekkür ederim. Buldukları kayıt örneklerini cömertçe benimle paylaşan Gülsüm Gülsev Şanver ve Mehmet Arıkan'a müteşekkirim. Kayıtlara rahatça ulaşabilmemi mümkün kılan Kadir Turgut'un hazırladığı MÖKKEM Yazma Kuyudat projesi, portal.yek.gov.tr ve https://khizana.saw-leipzig.de/# siteleri sayesinde kayıt örneklerini araştırmak kolaylaştı, her iki veri tabanını hazırlayanlara da ayrıca teşekkür ederim.

Yazar bu makale için çıkar çatışması bildirmemiştir.

Özet

Yazmalar matbaa öncesi döneme ait bir olgu addedildiği için yazmalar dünyasını tanımak, anlamak günümüz insanı için kolay değildir. Yazmaları ve onları var eden entelektüel dünyayı yani yazma-kitap kültürünün hâkim olduğu zamanları daha iyi anlayabilmenin yollarından biri yazmalarda izlerini gördüğümüz failleri incelemektir. Söz konusu failler yazmaları üretmişler, onlara sahip olmuşlar, onları satmışlar, yazmalar üzerine farklı türden notlar tutmuşlar, kısacası yazmalar üzerinde kendilerine ait birer iz bırakmışlardır. Her biri birer eylemi işaret eden bu izler, genellikle yazmadaki kayıtlar (çoğulu kuyudat) şeklinde isimlendirilir. Yazmadaki kayıtları incelemek, onları tavsif ve tasnif etmek aynı zamanda yazmalar üzerindeki tasarrufları da anlamak demektir. Bu yüzden kuyudatı eylem temelli bir yaklaşımla tasnif etmeyi amaçlayan bu makale yazmalardaki kayıtların şu aşamaları temsil ettiğini iddia etmektedir: üretim, kullanım, dolaşım ve muhafaza. Lineer bir çizgide cereyan etmeyen bu dört aşamada ortaya çıkan kayıt türleri aynı zamanda matbaa öncesi yazmalarla ilişki biçimini de yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler
Yazmalar, Kuyudat, İslam yazmaları, Eylem temelli tasnif.

Classifying Manuscripts Notes: An Action-Oriented Classification

Abstract

Since we are not living in the age of the manuscripts that have passed, it is quite challenging to recognize and understand the atmosphere in which manuscripts were created. Examining the actors who leave marks on manuscripts is an effective way to understand both the manuscripts and the intellectual world behind their creation. These actors produce, own, and then sell the manuscripts, often leaving notes on them; in other words, they leave their traces on the manuscripts. These traces are called manuscript notes (ḳuyūdāt), and each one refers to a single action. To analyze manuscript notes and to define and categorize them is to understand the actions that occur on manuscripts. This article, which aims to classify manuscript notes through an action-based approach, argues that manuscript notes fall into four stages: production, use, circulation, and preservation. These stages and the notes that do not follow a linear sequence also demonstrate how people handled manuscripts before the advent of printing.

Keywords
Manuscripts, Manuscript notes, Islamic manuscripts, Action-based classification.

تصنيف القيود على المخطوطات: مقاربة عملية تطبيقية

الموجز

بما أن المخطوطات تُعَدُّ ظاهرةً تَخصُّ ما قبلَ عصرِ الطباعة، فليس من السهل على إنسان المعاصر أن يعرف ويفهم عالَم المخطوطات. ومن إحدى طرُق فَهم المخطوطات والعالم الفكريّ الذي أنتجها -أي العهود التي سادَت فيها ثقافةُ الكتابِ المخطوط- هي دراسةُ الفاعلين الذين نَرى آثَارَهم في المخطوطات. فهؤلاءِ هم الذين قاموا بإنتاجها، وتملكوها، وباعوها، وعلَّقوا عليها أنواعا مختلفةً من القيود، وباختصارٍ تركوا عليها بصماتٍ خاصة بهم. وهذه الآثارُ التي يُشِير كلٌّ منها إلى عمل ما: يُطلَق عليها في الغالب اسمُ «القيود» (جمع قَيْد). وإنَّ دراسةَ القيودِ في المخطوطات، ووصفَها وتصنيفَها، هو في الوقت نفسِه فَهم التصرّفات على تلك المخطوطات. ومن ثَمَّ فإنَّ هذه المقالة الهادفة إلى تصنيفِ القيودِ على مقاربة عملية تطبيقية تزعمُ أن القيودَ في المخطوطات تُمثِّلُ المراحلَ الآتية: الإنتاج، والاستخدام، والتداول، والحفظ. وهذه المراحل الأربع التي لا تجري في مسار خطيّ مستقيم: تعكسُ في الوقت نفسه كيفية أنماط التفاعل مع المخطوطات في الحقبة السابقة للطباعة.

الكلمات المفتاحية

المخطوطات، القيود، المخطوطات الإسلامية، التصنيف القائم على مقاربة عملية تطبيقية

Giriş

Yazmalar farklı failler tarafından değişik amaçlarla yazılmış birçok kayıt barındırmaktadır. Her ne kadar söz konusu kayıtlar, çoğunlukla zahriye sayfasında yer alsalar da yazmanın farklı yerlerine serpiştirilmiş hâlde bulunabilirler. Bu nedenle, yazmalardaki kayıtları tanımak, tavsif ve tasnif etmek yazmalara yaklaşmak için atılacak ilk adımlardan biri olmalıdır. Bunun için bir yazmanın kitap fikri olarak müellifin zihnine düşmesinden üretimine, insanlar tarafından kullanımına, başkalarının eline geçmesine yani dolaşımına ve nihayet kütüphane raflarında muhafaza edilmesine kadar geçen -her zaman doğrusal olmayan- aşamalarını göstermeye çalışacağım. Bu aşamaları üretim, kullanım, dolaşım ve muhafaza şeklinde eylem odaklı bir tasnife tâbi tutacağım.

Yazmalar söz konusu olduğunda her bir fail, bir fiil veya fiil kümesiyle kendini belli eder. Bu fiiller kayıtlarda kullanılmakta, Arapça kayıtlarda genellikle cümlenin ilk kelimesini oluşturmaktadır. Çoğu kayıt türü de söz konusu eylemden hareketle isimlendirilmiştir. Temellük, vakıf, icazet ve benzeri kayıtlar birkaç örnek olarak zikredilebilir. Eylem temelli kuyudat tasnifi söz konusu eylemlerin ortak birtakım eylem kümelerini oluşturduğunu varsaymaktadır. Örneğin mülkiyeti belirten birçok kayıt eylemi bulunmaktadır. Bu yüzden, başka bir bakış açısıyla mülkiyet kayıtları kümesi adlı bir tasnif önerilebilirdi. Buradaysa yazmalarla ilgili başka türden bir tasnif soyutlaması yapılmakta ve yazmalar organik bir yapı gibi ele alınmaktadır. Bu yapının ortaya çıkışından yazmanın kütüphane raflarına konmasına[1] kadarki süreçte geçirdiği aşamalar resmedilmeye çalışılmıştır. İleriki sayfalarda söz konusu aşamaların izlerinin kayıtlarla takip edilebildiği gösterilmeye çalışılmaktadır.

Kayıt kelimesi birkaç anlama gelmekte ve bu anlamlarıyla akademik ve gündelik dilde kullanılmaktadır. Akademik açıdan arşiv belgelerindeki her türden nota kayıt denmekteyken yazma-kitap kültürü açısından yazmanın değişik yerlerine farklı faillerin ayrı ayrı eylemlerini göstermek için aldıkları notlara denmektedir. *İSAM Tenkitli Neşir Kılavuzu* yazmadaki kayıtlar başlığı altında kayıtları şu şekilde tanımlamaktadır: "Yazma veya basma bir kitabın veya bir evrakın farklı yerlerine müellif, müstensih, okur veya başka biri tarafından metnin yazımından sonra eklenmiş kayıtlar."[2] Bugüne kadar yazmadaki kayıtlarla ilgili ayrıntılı ve herkesçe kabul edilmiş bir tasnif ortaya konabilmiş değildir. Bununla birlikte kayıtları farklı açılardan ele alıp tasnif eden birkaç çalışma yayımlanmıştır.

---

[1] Bu aşamada yazmalar, kullanıcıların erişimine ilke olarak kapatılmış, ancak otoritelerin özel izniyle sınırlı ölçüde erişilebilir hâle gelmiştir.

[2] Açıl, Berat, Sadık Yazar, Kadir Turgut ve Özgür Kavak, *Tenkitli Neşir Kılavuzu (Osmanlı Türkçesi Metinleri İçin)* (İSAM Yayınları, 2022), 115. Her ne kadar burada "metnin yazımından sonra" kaydı düşülmüşse de daha önceki bir nüshanın yeniden kullanımı hesaba katıldığında metinden önce tutulmuş kayıtlara rastlamak ihtimal dâhilindedir.

Bunlardan en önemlisi Andreas Görke ve Konrad Hirschler tarafından önerilen tasniftir.[3] Bu tasnife göre belge değeri taşıyan kaynaklar (*documentary sources*) şunlardır: mezar taşı kitabesi, mektuplar, mahkeme kayıtları, kitabeler, vakıf kaydı, akitnameler, hac icazetnameleri ve yazmadaki kayıtlar.[4] Yazmadaki kayıtları da kendi içinde iki kısma ayırmak mümkündür: Birincisi mütalaa, sema, icazet, temellük, takriz, vakfiye benzeri daha çok nüsha ve onun okunması, dolaşımıyla ilgili kayıtlarken ikincisi Türkçede yaygın bir şekilde fevâid adıyla anılan şiir, otobiyografik bilgiler, nesep bilgileri, topografik bilgiler, vaka kayıtları, tarihler, ticari kayıtlar, fiyatlar, tarihi olaylar ve şahıs isimlerinden oluşmaktadır.[5] Yazarlar yazmadaki kayıtları şu şekilde tanımlamaktadırlar: "Kayıtlar bir yazma üzerinde ana metne ait olmayan herhangi yazılı bir şey anlamına gelmektedir. Bunun ana metne mi nüshanın yasal statüsüne [vakıf, temellük vs.] mi göndermede bulunduğunun bir önemi yoktur; ayrıca [kayıtlar], metne de nüshanın kendisine de atıfta bulunmayabilir[6]."[7]

Kayıtları tasnif etmeyi deneyen ikinci önemli çaba *Tenkitli Neşir Kılavuzu*'nda görülmektedir. Burada dörtlü bir tasnif öngörülmüştür:

1. Eserin telif sürecine dair kayıtlar: Kimi durumlarda derkenar notları veya matlablar da telif sürecine dair bilgi verebilir.

2. Nüshanın istinsah sürecine dair kayıtlar: (istinsah/ketebe/ferağ).

3. Eserin/nüshanın okunma sürecine dair kayıtlar: Eserin okunma biçimi ve usulüne dair kayıtlar olup (sema, icazet, mukabele, mütalaa, fevâid vb.) okurların metinle kurduğu farklı irtibat biçimlerine işaret eder.

4. Mülkiyet kayıtları: Nüshanın bir şahsa veya kuruma aidiyetine dair kayıtlardır.

4.a. Şahsi mülkiyete dair kayıtlar: Temellük/mülkiyet, istishap, intikal, iştirâ vb.

4.b. Kurumsal aidiyeti bildiren kayıtlar: Vakıf mührü, vakıf kaydı, hibe kaydı vb.[8]

---

[3] Yazmalardaki kayıtlarla ilgili ilk tasnif denemesi Muhamed Ždralović tarafından yapılmış gibi görünmektedir. Hırvatça kaleme aldığı makalesinde kayıtları; metinden öncekiler, derkenardakiler ve metinden sonrakiler şeklinde tasnif etmiştir. Bu makaleden beni haberdar eden Tatjana Paić-Vukić'e teşekkür ederim. İlgili makale için bkz. Muhamed Ždralović, "Bilješke u orijentalnim rukopisima, " Prilozi za orijentalnu filologiju 35, (1986): 107-132. Ayrıca benzer bir çalışma ve kayıtları başka bir yönden ele alan farklı bir tasnif denemesi için bkz. Sami Arslan, "Yazma Eser Unsurları Üzerine Bir Tasnif Denemesi: Metin Nedir? Nüsha Nedir?" Henüz yayımlanmamış makalesini benimle paylaşan Sami Arslan'a müteşekkirim. Konuyla ilgili başka bir konuşma için bkz. Berat Açıl, "Kayda Değer Olanı Tespit Etmek: Yazma Kitap Kültürünün Taç Kapısı Olarak Kuyûdât", Konferans, FSM Yazma Eserler Merkezi, İstanbul, 24 Aralık 2021.

[4] Bütün arşiv belgeleri elbette bunlarla sınırlı değildir. Yazarlar örnek kabilinden bunları zikretmektedirler.

[5] Andreas Görke ve Konrad Hirschler, "Introduction: Manuscript Notes as Documentary Sources," *Manuscript Notes as Documentary Sources* içinde, ed. Andreas Görke ve Konrad Hirschler (Ergon Verlag, 2011), 9-11.

[6] Örneğin tevellüd kayıtları, zelzele kayıtları, evlilik kayıtları metinden de nüshadan da bağımsız fevâid türünden kayıtlardır.

[7] Görke ve Hirschler, *Manuscript Notes as Documentary Sources*, 9-10.

[8] Açıl vd., *Tenkitli Neşir Kılavuzu*, 32.

Kılavuz; eser, nüsha, okur ve mülkiyet temelli bir tasnif yapmaktadır. Her ne kadar burada önerilen tasnif fail odaklı olsa da aynı zamanda doğal süreçleri takip etme amacını da gütmektedir. Bu açıdan ve sonuçları itibariyle bu makalede önerilen eylem temelli kuyudat tasnifinin *Kılavuz*'un tasnifiyle benzer yönleri bulunmaktadır.

Osmanlı metinlerinde görülen kayıt türlerine dair son çalışmalardan birinde Marinos Sariyannis bürokrasinin ürettiği metinlerde karşımıza çıkan kayıtlar, eser telifi aşamasında ortaya çıkan kayıtlar, tercüme ve şerh sürecinde ortaya çıkan kayıtlar, okuma sürecinde ortaya çıkan kayıtlar şeklinde bir tasnifle kayıtları ele almış ve değerlendirmiştir.[9]

Yazmadaki kayıtları tasnif etmeye girişmeden önce kuramsal açıdan kitap kültürü konusunda benzer bir çabanın var olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Kitap tarihi nasıl çalışılmalı sorusu etrafında gelişen tartışmaların kayıtlar için de tadil edildikten sonra faydalanılabilecek bir zemin hazırladığı düşünülebilir. Konuyla ilgili ilk makale Robert Darnton tarafından kaleme alınmış olup "What is the History of Books?" [Kitap Tarihi Nedir?] adını taşımaktadır. 1982 yılında yayımlanmış olan bu makale Avrupa kitap tarihini çalışmak için bir yöntem önerisinde bulunmakta ve bunu İletişim Döngüsü (*The Communications Circuit*) adını verdiği bir şema ile aktarmaktadır.

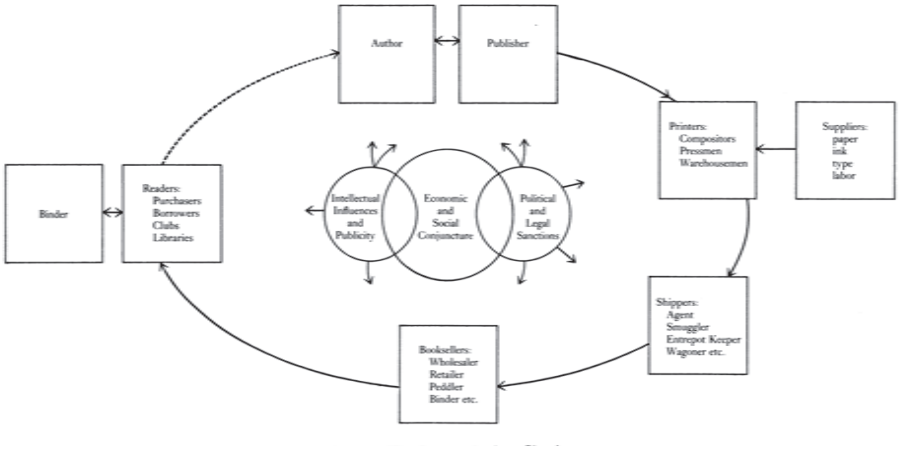

Görsel 1: Robert Darnton'ın İletişim Döngüsü

Robert Darnton'ın kitap tarihi çalışmaları için önerdiği iletişim döngüsü yazar, yayıncı, matbaacı, dağıtımcı, satıcı, okur gibi faillerin eylemlerinden oluşmaktadır. Darnton bu faillerin eylemlerinin entelektüel, sosyal, ekonomik ve politik durumlardan etkilendiğini, dolayısıyla failleri çalışabilmek için iç halkada bulunan koşulların anlaşılması gerektiğini öne sürmektedir.[10]

[9] Marinos Sariyannis, "Some Remarks on Marginal Notes in Ottoman Manuscripts," *"Buyurdum ki…" The Whole World of Ottomanica and Beyond* içinde, ed. Hülya Çelik, Yavuz Köse ve Gisela Procházka-Eisl (Brill, 2023), 159-174.

[10] Robert Darnton, "What is the History of Books?" *Daedalus* 111, sy. 3 (1982): 68.

Bu yaklaşıma ilk tepki ve eleştiri Thomas R. Adams ve Nicolas Barker'ın ortaklaşa yazdıkları "A New Model for the Study of the Book" [Kitap Çalışmaları İçin Yeni Bir Model] adlı makalede dile getirilmiştir. Yazarlar Darnton'ın yaklaşımını temel bir noktadan eleştirip onun tablosunu ters yüz eden yeni bir model önerisinde bulunurlar. Onlara göre Darnton sosyal tarih yaklaşımını benimsemekte olup kitap tarihi için model önerirken "kitap" yerine "insan"ı araştırmayı yeğlemiştir. Ayrıca onun modelinde "yayıncı" gibi tarihin önemli bir kısmı için anakronistik addedilecek kavramlar, ciltçi gibi yanlış yerleştirilmiş (şemanın/dairenin dışına konumlandırılmış) failler göze çarpmaktadır. Dolayısıyla onun nihai amacı insanlar arasındaki iletişim veya ilişkiler ağı içerisinde kitabın tarihini anlamaya çalışmaktır.

Adams ve Barker yazdıkları makalenin başlığında da ima ettikleri gibi "kitabı çalışmak" için bir model önermektedirler. Bu nedenle modellerinin merkezine kitabın kendisini yerleştirdiklerini iddia etmektedirler. Bu durumda kitabı çalışmak için süreçlere ve eylemlere, bunların içinde var oldukları sosyo-ekonomik bağlama dikkat kesilmek gerekmektedir.[11]

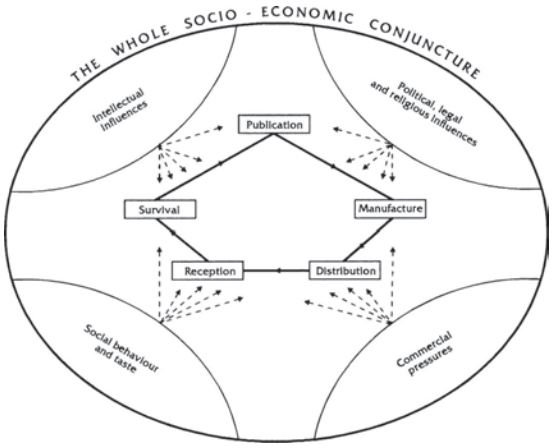

Görsel 2: Adams ve Barker'ın Sosyo-Ekonomik Bağlam Tablosu

Adams ve Barker kitap çalışmalarını beş süreç içinde ele almayı önermektedirler. Bunlar iç içe geçebilen üretim, dağıtım, alımlama, koruma ve yayım süreçleridir. Söz konusu süreçler entelektüel, siyasi-yasal ve dini, ticari ve sosyal davranış ve zevk gibi unsurlardan belli oranlarda etkilenen süreçlerdir. Bu sayede kitapla ilgili süreçler Darnton'ın şemasının aksine dairenin merkezine taşınmıştır. Bu süreçleri etkileyen unsurlar haricî addedilip dairenin dış çeperlerine taşınmış, "ciltçi" ve "nakliyeci" gibi unsurlar -her biri bir sürece içkin olduklarından- tablonun dışında tutulmuştur.[12]

[11] Thomas Adams ve Nicolas Barker, "A New Model for the Study of the Book", *A Potencie of Life: Books in Society* içinde, ed. Nicolas Barker (British Society, 1993), 11.

[12] Adams ve Barker, "A New Model for the Study of the Book", 13-15.

Kitap tarihi ve kitap çalışmaları için önerilen her iki model de matbaa sonrası ve Avrupa kitap kültürü için önerilmiştir. Bu açıdan bakıldığında yazma-kitap kültürünü odağa almayı gerektiren İslam kültürü bağlamında iki modelin de tadil edilmesi gerektiği açıktır. Bunun farkında olan Meredith Quinn de Osmanlı kitap üretimi ve dolaşımının Darnton'ın tasvir ettiği Avrupa kitap piyasasından farklı olduğunu dile getirmektedir.[13] Yazara göre Osmanlı yazmaları yüksek zanaat bilgisine dayanmakta, talep üzerine üretilmekte ve bir kişi birden fazla işe müdahil olabilmektedir.[14] Öyleyse Osmanlı'nın kendine has koşullarının önerilecek bir modelde dikkate alınması zaruridir.

İslam toplumlarında üretilmiş yazmalardaki kayıtları tasnif etmeyi deneyen ve bir model öneren elinizdeki çalışma yukarıda kısaca özetlediğim kuramsal ve metodolojik tartışmalardan da beslenmiştir. İslam yazmalarını temsilen Osmanlı yazmalarının kendine has özelliklerini hesaba katarak bir yazma üzerinde yer alan kayıtları ortaya çıkış sıralarını gözeterek anlamlandırmak bu makalenin çıkış noktasıdır.[15] Bunun için öncelikle yazmadaki kayıtların sayısını belirlemek, daha sonra onları tasnif etmek gereklidir. İlk aşama için nihai bir sayı olmasa da bu makaleye konu olacak sayıda kayıt türü tespit edilmiştir (bkz. Görsel 1: Eylem Temelli Kuyudat Tasnifi). Bu çalışmanın daha karmaşık ve zorlayıcı aşaması elbette tasnife yönelik çabadır. Bu aşamada kendini dayatan sorulardan bir kısmı şöylece sıralanabilir: Yazmadaki kayıtlar birbirinden ne oranda farklıdır ve ne oranda birbirlerine benzemektedir? Yazmadaki kayıtları tasnif ederken hangi kıstaslara riayet edilmelidir? Bu ve benzeri soruları cevaplayabilmek için her bir kayıt türünü tanımlamak gerekir mi?

Yukarıdaki soruları ve benzerlerini cevaplamaya başlamak için kayıtların hangi aşamada, kimler tarafından, yazmanın neresine yazıldığı tespit edilmelidir. Kayıtlar, bir eserin fikir olarak yazarın zihninde ortaya çıkmasından nüshaya aktarılması, çoğaltılması, okunması, okutulması ve muhafazasına kadar geçen zaman diliminde ortaya çıkabilir veya bu süreçlere dair olabilir.[16] Öyleyse söz konusu kayıtların bir kısmı eserle, bir kısmı metinle ilgiliyken büyük çoğunluğu nüshaya aittir.[17] Örneğin telif kaydı esere dair; kıraat, mukabele ve fihrist metne dair ve teftiş nüshaya dair kayıt türlerinden birkaçıdır.

---

[13] Meredith Quinn, "Books and Their Readers in Seventeenth-Century Istanbul," (Doktora Tezi, Harvard University, 2016), 49.

[14] Quinn," Books and Their Readers in Seventeenth-Century Istanbul," 50-51.

[15] Yazmalar üzerine alınan kayıtların doğası gereği "kayıtların ortaya çıkış sırası" her zaman doğrusal bir çizgide ilerlememektedir. Bu yüzden kayıtların tamamı dairevi bir Venn şeması şeklinde sunulacaktır.

[16] Burada sunulan bir modelleme olduğu için ideal veya sık görüleni resmetmeye çalışmaktadır. Eski bir deftere yeni bir eser yazıldığında orada mevcut kayıt, eserden daha eski olacaktır. Yazmalarda bunun gibi örnekler her zaman karşımıza çıkabilir.

[17] Eser kavramıyla yazarın zihnindeki varlık yani telif, metin kavramıyla eserin yazma üzerine aktarılmış biçimi, nüsha kavramıyla da yazmanın bütün olarak maddi boyutu kastedilmektedir.

Yazmadaki kayıtları tasnif etmenin farklı akademik yolları bulunmakla beraber bu çalışmada "eylem temelli kuyadat tasnifi" adı verilen bir yöntem benimsenmiştir. Burada önerilen yöntemin kitabın tarihi ve kitap çalışmalarına yönelik yöntem çalışmalarında Adams ve Barker tarafından dile getirilen yönteme benzeyen yönleri bulunmaktadır fakat Osmanlı bağlamını odağa alması açısından Quinn'in yapmaya çalıştığına yakın durduğu söylenebilir. İlaveten kayıt ve nüsha arasındaki ontolojik ilişkiyi de göz önünde bulundurarak bir yandan yazmanın ortaya çıkış sürecini öte yandan kayıtların yazma üzerine -her zaman doğrusal olmayan- yazılma aşamalarını takip etmeye çalışmaktadır.

Bir yazma öncelikle fikir olarak müellifin zihnine düştükten sonra telif edilir, birileri tarafından okunur, başkalarının mülkiyetine geçer ve nihai olarak bir kütüphanede muhafaza altına alınır. Bu aşamaları üretim, kullanım, dolaşım ve muhafaza şeklinde sınıflamak mümkündür. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu aşamaları lineer bir çizgi şeklinde tahayyül etmek ve sunmak doğru değildir. Örneğin kullanım ve dolaşım aşamalarında ortaya çıkan kayıtlar arasında öncelik-sonralık sıralaması değişkenlik gösterebilir. Bu yüzden modelleme dairevi bir Venn şeması şeklinde gösterilmiştir. Nüsha ve yazmadaki kayıtlar mezkûr aşamalardan geçerek ortaya çıktıklarına göre kayıtları üretim, kullanım, dolaşım ve muhafaza eylemleri açısından tasnif etmek eşyanın tabiatına, burada yazma eserin tabiatına uygun düşmektedir. Böylesi bir tasnif yazmaya hangi türden kayıtların kaydedildiğini tabii gelişim sürecine paralel bir şekilde göstermekte başarılı olabilecektir. Dolayısıyla kayıtların eylem odaklı bir tasnifle ele alınması, bir yazmanın kendi tarihiyle uyumlu bir şekilde çözümlenmesini sağlayacaktır. Bu, aynı zamanda yazmanın daha iyi bir şekilde tanınmasına ve tanıtılmasına da hizmet edecektir.

Sonuç olarak kayıtları dört aşamayı temsil eden dört eylem açısından tasnif edilecektir. Söz konusu eylemler üretim, kullanım, dolaşım ve muhafaza aşamalarına atıfta bulunabilir. Bu nedenle bahsi geçen sınıflama türleri birbirinden tamamen bağımsız olmayıp bazı yerlerde iç içe geçen kümeler şeklinde gösterilecektir. Sınıflamaya dâhil edilecek kayıt türlerinin bütün kayıtları ihata etme iddiasında olmadığını hatırlatmak yerinde olacaktır. Burada ele alınan kayıtlar, sınıflamada ait oldukları aşamayı örneklemek görevini yerine getirmektedir. Aşağıda ayrıntılı olarak açıklanacak kayıtları şu şemada topluca göstermek mümkündür:

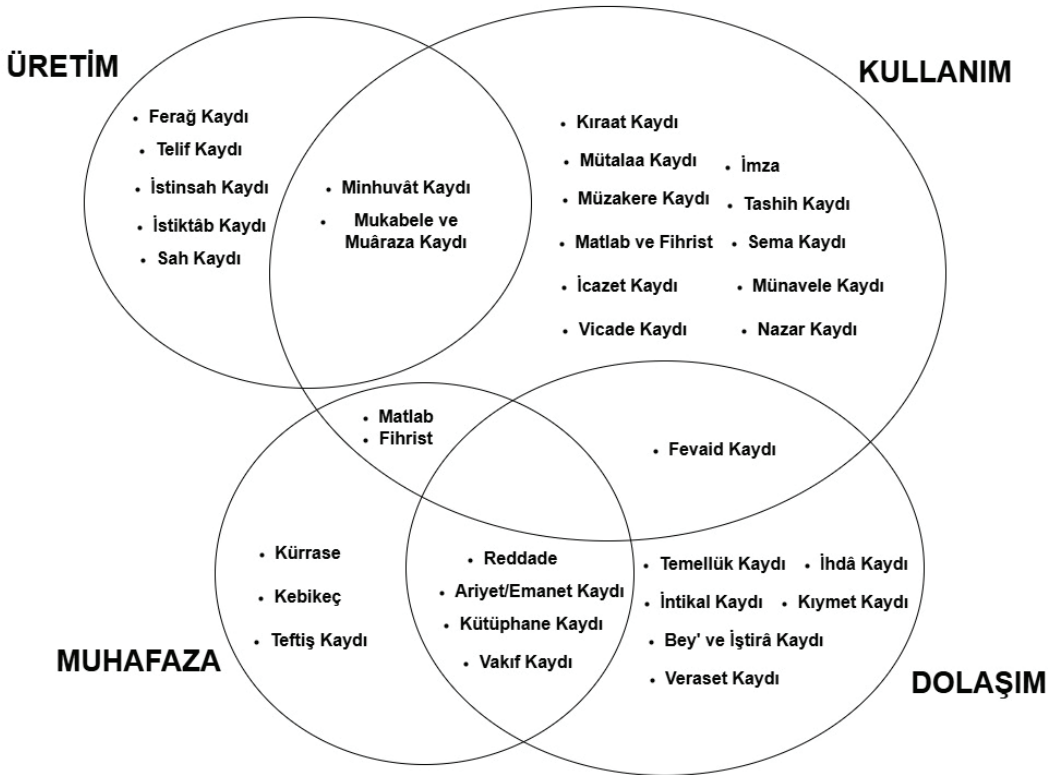

Görsel 3: Eylem Temelli Kuyudat Tasnifi

I. Üretim Sürecine Dair Kayıtlar

Bir yazma öncelikle müellifin zihninde bir fikir olarak doğar, telif edilir; bu zihinsel varlığa eser denir. Sonrasında söz konusu eser bir nüshaya kaydedilir. Eserden nüshaya kadar geçen aşamada yazmanın ortaya çıkışına üretim aşaması denir. Üretim kelimesi her ne kadar nüshanın üretimi gibi anlaşılsa da kelimeyi eserin/metnin üretimini de kapsayacak şekilde kullanıyorum. Bu yüzden telif ve istinsah kaydını aynı anda içinde barındıran ferağ kaydı ile istiktâb kaydı da bu kabildendir. Aşağıda üretim sürecinde ortaya çıkan bu kayıtlara yer verilmiştir. Bununla beraber üretim aşamasında yer alan kimi kayıtların (minhüvât, mukabele vs.) kullanım aşamasını da işaret ettiğini, bu yüzden ikisinin kesişim kümesinde yer aldığını belirtmekte fayda var.

A. Ferağ/Ketebe Kaydı

Bir yazma eserin telif veya istinsahının sona erdiğini bildirmek için eserin müellifi veya nüshanın müstensihi tarafından nüshanın sonuna yazılan kayıtlara verilen isim olup yazma veya çoğaltma işinin bittiğini belirtmek üzere çoğunlukla "ḳad feraġa", "ḳad vaḳaʿaʾl-ferāġu", "temme kitābu" gibi ibarelerle kendini gösterdiği için ferağ veya ketebe kaydı ismini alır. *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu* meselenin başka bir boyutuna dikkat çekmek üzere şöyle bir tanım yapmaktadır: "Müstensihin, müellife ait metnin sonuna

yahut -metin uzun ya da çok ciltli olduğunda- metnin bir bölümünün sonuna yazdığı, yazma nüshaya ilişkin malumat. Kitabın çok ciltli olması durumunda bir yazma eserin birden fazla ferağ kaydı bulunabilir."[18] İngilizce karşılığından hareketle bu kayda "kolofon" da denir. Orhan Bilgin bu ibarelerden en isabetli olanının ferağ kaydı olduğunu dile getirmektedir.[19] Bu tercih kullanım sıklığından kaynaklanıyor olmalıdır. *İSAM Tenkitli Neşir Kılavuzu* ferağ kaydını şu şekilde açıklar: "Bu kayıtlarda kalıp yapı ve ifadelerle eserin ismi, müellifinin adı, yazıldığı/çoğaltıldığı zaman ve mekâna dair bilgiler verilip çoğunlukla müellif ve müstensih için dua edilir."[20] Ferağ kaydı, telif kaydı ve istinsah kaydı olmak üzere ikiye ayrılır:

1. Telif Kaydı

Uzlaştırmak, uyumlu hâle getirmek, fikirleri birbirleriyle uyumlu hâle getirmek yoluyla eser kaleme almak anlamlarına gelen telif[21] kelimesine işaret eden bir kayıt türüdür. Bu kayıt türünü ferağ kaydından ayrı bir kayıt türü olarak değerlendiren *İSAM Tenkitli Neşir Kılavuzu* kaydın telife has olduğunu vurgulamaktadır.[22] Genellikle eserin sonunda müellif tarafından eserin telifinin tamamlandığı belirtmek üzere kaydedilen telif kaydı manzum veya mensur olabildiği gibi Arapça, Farsça veya Türkçe de olabilir. Eserin telifinin bittiğini gösterdiği için telif kaydı olarak isimlendirilir.

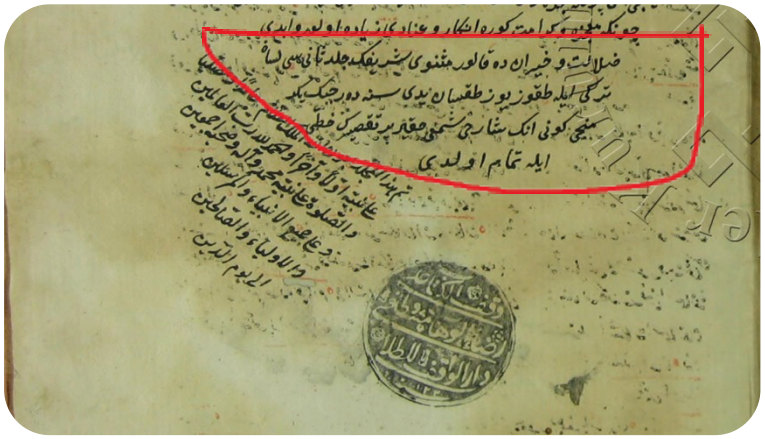

Görsel 3: İsmihan Sultan, 271, 276b.[23]

[18] Okan Kadir Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 4. bs., (İSAM Yayınları, 2023), 174.

[19] Orhan Bilgin, "Ferağ Kaydı," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 12 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 354–56.

[20] Açıl vd. *Tenkitli Neşir Kılavuzu*, 91.

[21] İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı*, https://lugatim.com, erişim 18 Nisan 2025.

[22] Açıl vd. *Tenkitli Neşir Kılavuzu*, 111.

[23] Şemʿî Efendi, *Şerh-i Mesnevî*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., *İsmihan Sultan 271, vr. 276b.* Telif kaydı şu şekildedir: "Mes̱nevī-i Şerīfüñ cild-i s̱ānīsi lisān-ı Türkī ile ṭoḳuz yüz ṭoḳsan yedi senesinde recebüñ yigirminci güni anuñ ṣāriḥi Şemʿī-i ḥaḳīr-i pür-taḳṣīrüñ ḫaṭṭı ile tamām oldı."

2. İstinsah Kaydı

"Neseḫa" kökünden türemiş olup bir metnin nüshasını meydana getirme, kopya etmek yoluyla suretini çıkarmak anlamlarına gelen istinsah kelimesine delalet eden bir kayıt türüdür. İstinsah işini "yapanlara başlangıçta kâtib veya verrâk denirken sonraları nâsih, nessâh, müstensih gibi adlar verilmiştir."[24] İstinsah kaydı, nüshanın istinsahının tamamlandığını belirtmek üzere çoğunlukla telif kaydının altında müstensih tarafından nüshaya düşülen kayıtlar olup nüshaya dair bir kayıttır. Bununla birlikte müellif kaydı olmaksızın sadece istinsah kaydına yer veren veya önceki istinsah kaydını olduğu gibi tekrar eden durumlarla da karşılaşılabilir. "Müstensihler bu ferağ kaydını genelde "vāfeḳa'l-ferāġu", "vaḳaʿa iḫtitāmu", "kutibe", "ḥurrire", "nusiḫa" vb. ifadeleri kullanarak eserin son sayfasının altına düşerler."[25] İstinsah kaydıyla ilgili tek müstakil çalışma Sami Arslan tarafından yapılmıştır.[26]

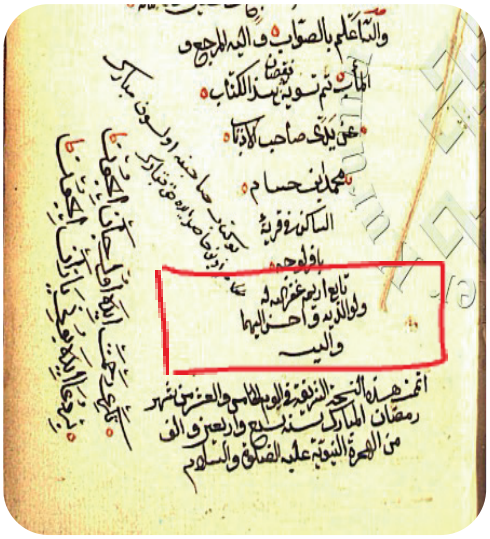

Görsel 4: Süleymaniye 939, 233a.[27]

B. İstiktâb Kaydı

Yazma-kitap kültürü çalışmalarının ivme kazanması neticesinde daha önce farkına varılmamış kimi kavramlar tespit edilmiştir. Bunlardan bir tanesi de Arapçada "yazılmasını istemek" anlamına gelen "istiktâb" kelimesidir. Yazmalardaki kullanımına bakıldığında

[24] Nebi Bozkurt ve Nevzat Kaya, "İstinsah," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 369–71.

[25] Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 35.

[26] Sami Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak*, 2. Bs. (Ketebe, 2024).

[27] Molla Câmî, *el-Fevā'idü'ż-Żiyā'iyye*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Süleymaniye 939, vr. 233a. Metin: "Temmet hāẕihi'n-nüsḫatü'ş-şerīfetü fi'l-yevmi'l-ḫāmisi ve'l-ʿaşere min şehri ramażāni'l-mübāreki sene sebʿa ve erbaʿīne ve elf mine'l-hicreti'n-nebeviyyeti ʿaleyhi'ş-salātü ve's-selām." Tercümesi: "Bu nüsha hicrî 1047 [31 Ocak 1638] senesinin mübarek ramazan ayının on beşinci günü tamamlanmıştır."

kelime, kişinin başka birinden bir nüshayı kendisi için yazmasını istemesi, nüshanın yazılmasına yönelik sipariş anlamına gelmektedir. Berat Açıl bunu özellikle Cârullah Efendi koleksiyonundaki yazmalarda tespit edip konu hakkında kısa bir değerlendirme yapmış ve bunun bir kavram olduğunu dile getirmiştir.[28] Nüshanın üretim aşamasına ait olan bu kayıt türü nüshanın nasıl üretildiğini de ortaya koymaktadır. Bu kavram hakkında yeni çalışmalar yapılmaktadır.[29]

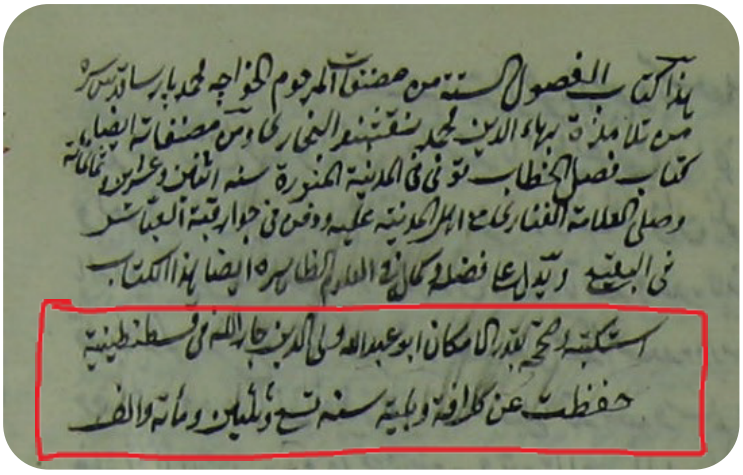

Görsel 5: Carullah 395M, 1a.[30]

C. Minhuvât Kaydı

"Minhu" ifadesi "ondan" anlamına gelmektedir. Kelimenin çoğul şekli "minhuvât"[31] olup bu türden kayıtlar, eylem açısından bakıldığında bir yandan üretimi öte yandan veya aynı anda kullanımı işaret etmektedir. Çünkü minhuvât kayıtlarının kim tarafından tutulduğu tartışılmaya devam etmektedir. Yaygın görüş, söz konusu kaydın müellif tarafından tutulduğunu ve "min"den sonra gelen "hu" zamirinin müellife raci olduğunu iddia etse de kaydın müstensih veya okurlar tarafından tutulduğunu, zamirin müellife veya metne raci olduğunu iddia eden görüşler de mevcuttur. Öyleyse minhuvât "yazma eserlerin

[28] Berat Açıl, "Edebiyatın İlmi veya İlmin Edebiyatı: Cârullah Efendi'nin Edebiyat Koleksiyonunu Kenardan Okumak", *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Notları* içinde, ed. Berat Açıl (Nobel Yayınları, 2015), 351; Berat Açıl, "Osmanlı'da Bir Medrese Kütüphanesi Nasıl Oluşur? Cârullah Efendi Kütüphanesi Örneği", *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras* içinde, ed. Tülay Artan ve Hatice Aynur (Dergâh Yayınları, 2022), 143.

[29] Konuyla ilgili bir tebliğ için bkz. Gülsüm Gülsev Şanver ve Nimet İpek, "Bir Kitap Üretim Şekli Olarak İstiktab Kayıtları" (tebliğ, FSMVÜ Yazma Eserler Uygulama ve Araştırma Merkezi, çevrimiçi, 9 Kasım 2022); sonrasında Ali Aslan mülkiyet tezahürleri hakkındaki tezinin bir bölümünde istiktaba yer vermiştir. Bkz. Ali Aslan, "Yazma Eserlerde Mülkiyet Tezahürleri ve Temellük Kayıtları: Reisülküttâb Acem Bekir Efendi Örneği" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024), 36-43.

30 Hâce Pârsâ, *Füṣūlü's-Sitte*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., *Cârullah 395M, vr. 1a.* Metin: "İstektebehū ve saḥḥaḥahū bi-ḳadri imkāni Ebî ʿAbdillāh Veliyüddīn Cārullāh fī Ḳosṭanṭiniyyeti ḥufiẓet ʿan külli āfetin ve beliyyetin sene tisʿa ve ṣelaṯīne ve mi'ete ve elf." Tercümesi: "Onu [nüshayı] imkânlar ölçüsünde yazdırdım ve tashih ettim. Ebû Abdullah Cârullah, Kostantiniyye. Allah o şehri bütün afet ve belalardan korusun. Sene 1139."

[31] Konuyla ilgili ilk bilimsel çalışmada "minhiyat" kelimesi tercih edilmiştir. Bkz. Rosemarie Quiring-Zoche, "Minhiyat – Marginalien des Verfassers in arabischen Manuskripten," *Asiatische Studien* 60, sy. 4 (2006): 987-1019.

kenarında yer alan notlardan müellife ait olanları ifade etmek üzere notun sonuna konulan bir kısaltmadır. Bu notlar bizzat müellif tarafından yazılmış olabileceği gibi derste hocanın söylediklerini not eden öğrenciler tarafından veya müellifin diğer eserlerinden alınarak da yazılmış olabilir."[32] Ayrıca eserin önceki nüshalarında bulunan minhuvât kayıtları eserin yeni nüshalarına olduğu gibi aktarılmış da olabilir.[33] Bu yüzden bu kayıtların Venn şemasında üretim ve kullanım kümesinin kesişiminde yer alması daha isabetlidir.[34]

Görsel 6: Birnbaum MSS Turkish 00032, 31b.[35]

D. Sah Kaydı

"Sahh" doğrulamak anlamına gelmekte olup bürokratik yazışmalarda mevcut metindeki bilginin doğruluğunun sadrazam gibi yetkililer tarafından onaylandığını göstermek üzere belge üzerine konan nota denir. Yazmalardaysa daha çok müellif ve müstensih tarafından konan notlara denir. Sonradan derkenara eklenen bilgilerin doğruluğunu göstermek için müellif, eklediği bilginin altına "ṣaḥ" bazen de sadece "ṣad" harfini yazar. Bir diğer

[32] OrhanEnçakar, "Osmanlı'da Şerh-Haşiye Geleneği 'Dürer Haşiyeleri Örneği", *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh Alimler, Eserler, Meseleler* içinde, ed. Mürteza Bedir, Necmettin Kızılkaya ve Hüseyin Sağlam (İSAR Yayınları, 2017), 95.

[33] Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ* neşirleri buna güzel bir örnektir.

[34] Minhuvât kayıtlarıyla ilgili gelişen bir literatür bulunmaktadır. Bkz. A. Tunç Şen, "Authoring and Publishing in the Age of Manuscripts: the Columbia University Copy of an Ottoman Compendium of Sciences with Marginal Glossing", *Philological Encounters* 5, (2020): 353-377; Songül Karaca, "Minhuvât Kayıtlarının Tenkitli Neşir İçin Önemi: Fütûhü'l-Mücâhidîn Örneği", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 71, (2021): 163-180; Mustafa Altuğ Yayla, "Minhuların Osmanlı Elyazmalarındaki Rolü: Lâmiî Çelebi Evliyâ Tabakâtı Tercümesini Neden "Dipnot"landırdı?," *Kebikeç* 51, (2021): 77-94; Gottfried Hagen, "El Yazmasının Kenarındaki Hayat: Cihânnümâ Müellif Hatları ve Coğrafyacının Atölyesine Bir Bakış", *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi* içinde, ed. Bekir Karlığa ve Mustafa Kaçar (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2009), 173-187.

[35] İshak Hocası (Ahmed), *Akṣā'u'l-Ereb fī Tercemeti Muḳaddimeti'l-Edeb*, Thomas Fisher Rare Book Library, Birnbaum, MSS Turkish 00032, vr. 31b. Bu nüshada farklı türde ve şekillerde minhuvât örnekleri bir arada görülmektedir.

uygulama müstensihlerin atladıkları kısımları sonradan ekleyip altına "sah" işareti koymalarıdır. Kimi zaman bunun yerine tashihi yapan kişinin bizzat müellif olduğunu belirtmek için "minhu" de konur.[36] Bu durumda "sah" ve "minhu" kayıtlarının benzer bir yönlerinin olduğu da ortaya çıkar[37] çünkü ikisi de hem müellif hem de müstensih tarafından yazmanın ilk yazımı veya istinsahı esnasında tutulabilecek notlar arasındadır.

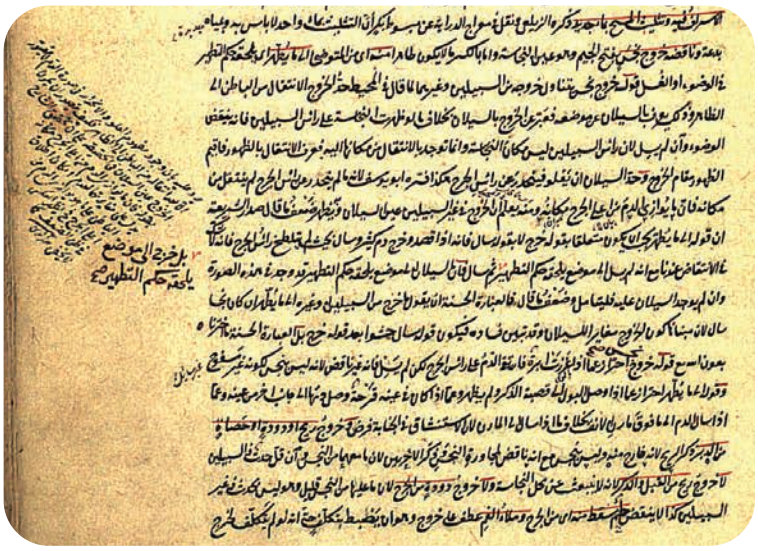

Görsel 7: Süleymaniye 447, 4a.[38]

II. Kullanım Sürecine Dair Kayıtlar

Yazmalar okunmak, okutulmak, dinlenmek gibi amaçlarla kullanılmak üzere hazırlanır. Söz konusu eylemler esnasında mevcut bilginin tashih edilmesi, metindeki düşünceye karşı çıkılması vb. kullanıma dair kayıtlar veya herhangi bir okur notu nüsha üzerine kaydedilebilir. Bu kayıtlar ve notlar hem üretim aşamasında hem de nüsha üretildikten sonra müellif, müstensih, müstektip veya okur tarafından konabilir. Yazmaların doğası gereği kimi kayıtlar aynı anda birden fazla aşamayı temsil edebilir. Üretim ve kullanım aşamasını bir arada gösteren kayıtlara yukarıda temas edilmişti. Kullanım aşaması aynı zamanda dolaşım (fevâid) ve muhafaza (fihrist) aşamalarına da dahil edilebilecek kayıtları da içinde barındırmaktadır. Bu yüzden yazmadaki kayıtların tasnifi açısından diğer kayıt türleriyle en fazla ortaklığı bulunan aşama kullanım aşamasıdır.

[36] Mehmet İpşirli, "Sah," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c.35 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 490–91.

[37] Kimi yazmalarda "minhü" yerine "sah" kaydı konmaktadır. Columbia Üniversitesi Butler Kütüphanesi'nde yer alan *Netāyicü'l-Fünūn* nüshasında bunun örnekleri tespit edilmiştir. Bkz. Şen, "Authoring and Publishing," 359.

[38] Molla Hüsrev, *Dürerü'l-Ḥükkām fī Şerḥi Ġureri'l-Aḥkām*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., *Süleymaniye 447, vr. 4a.* Görüldüğü gibi ana metinde eksik bırakılan "ḫarace" fiili sah kaydıyla eklenmiş, anlam tamamlanmıştır.

A. Kıraat Kaydı

Nüshalar başta olmak üzere yazılı herhangi bir malzemenin ilk kullanım alanı okumadır. Öyleyse kullanım aşamasına dâhil edilmesi gereken ilk kayıt türü, eldeki nüshanın okunduğunu belirten kıraat notudur. Arapça "ḳaraʾe" fiilinden türemiş bir mastar olan kıraat, okumak anlamındadır. Bu kayıt, kitabın bir hoca huzurunda (ister yalnız ister topluluk önünde) okunduğuna işaret edip kitabı okuyanın nüshasına düşülür. Bu da icazeti alan kişinin derste okuyucu konumunda olduğunu gösterir.[39] Dolayısıyla kıraat kaydının sema kaydıyla beraber düşünülmesi zaruridir. İleride de değinileceği üzere hadis aktarım yollarından biri olan sema ve kıraat meclisleri söz konusu kayıtlarının tutulmasının toplumsal ve ilmî nedenidir. Bununla birlikte özellikle Osmanlı dönemi yazmalarında kıraat kayıtlarının hadis aktarım usullerinden bağımsızlaşarak bireysel ve toplu eser okumalarını ifade etmek üzere de tutulduğu gözlemlenmektedir. Fatma Esmanur Koç'un gözlemlediği gibi "[b]azı eserlerin topluluk karşısında okunmasının yaygın olduğu Osmanlı'da örneğin, kandillerde mevlid ve miraciye türü eserler, Suriye kahvehanelerinde *Antere*, *Ûc b. Unuk*, Yeniçeri meclislerinde *Battalnâme*, Anadolu'da kış gecelerinde *Kerem ile Aslı* mahir bir kârî tarafından dinleyiciler için okunurdu."[40] Örneğin aşağıda verilen örnek Osmanlı döneminin önemli âlimlerinden birinin bir eseri hocasına okumasına (ḳaraʾe ʿaleyye) dair tuttuğu bir kıraat kaydıdır.[41]

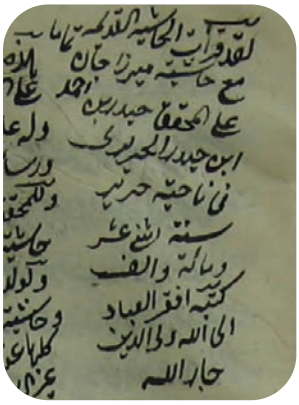

Görsel 8: Cârullah 1151, 1a.[42]

[39] Adam Gacek, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*, çev. Ali Benli ve M. Cüneyt Kaya (Klasik Yayınları, 2017), 276.

[40] Fatma Esmanur Koç, "Yazma Eser Kültürü Bağlamında Bir Hadis Metninin Üretim ve Dolaşımı: *Mebârikü'l-Ezhâr* Örneği", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2022), 187. Okuma ve okuma kültürü için ayrıca bkz. Tülün Değirmenci, "Bir kitabı kaç kişi okur? Osmanlıʾda okurlar ve okuma biçimleri üzerine bazı gözlemler," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 13, (2011): 7-43; Elif Sezer-Aydınlı, "Unusual Readers in Early Modern Istanbul: Manuscript Notes of Janissaries and Other Riff-Raff on Popular Heroic Narratives," *Journal of Islamic Manuscripts* 9, (2018): 109-31.

[41] Böylelikle kıraat kaydı örneğinde tek bir kaydın tarihi izlendiğinde bir ilme -hadis- has olmaktan, topluluk içinde okumaya ve bireysel okumaya varan geniş bir yelpazeyle karşılaşmak mümkündür.

[42] Cârullah Efendi, *Ḥāşiye ʿalā Şerḥi'ṭ-Tecrīd*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., *Cârullah 1151, vr. 1a.* Metin: "Le-ḳad kara'tuʾl-ḥāşiyete'l-ḳadīmete maʿa Ḥāşiyeti Mīrzācān ʿale'l-muḥaḳḳiḳi Ḥaydar bin Aḥmed ibn Ḥaydar el-Ḥarīrī fī nāḥiyeti Ḥarīr senete iṣney ʿaşera ve mi'etin ve elfin. Ketebehū afḳaru'l-ʿibādi ilallāhi Veliyyüddīn Cārullāh." Tercümesi: "Muhakkik Haydar b. Ahmed b. Haydar el-Harîrî'ye bu haşiyeyi 1112 senesinde Harîr'de Mîrzâcân Hâşiyesi ile birlikte okudum. Kullar arasında Allah'a en çok muhtaç olan Velüyyüddîn Cârullâh tarafından yazıldı."

B. Mütalaa Kaydı

Arapça "ṭaleʿa" fiilinden türemiş mütalaa kelimesi herhangi bir konu üzerinde ayrıntılı düşünme anlamına gelmektedir. Yazma eser terimi olarak herhangi bir kişinin eseri incelediğini ya da bu vesileyle nüshadan istifade edildiğini göstermek üzere bu işi yapan kişi veya kişiler tarafından nüshanın farklı yerlerine düşülen notlara denir. Bu tür kayıtlar, çoğunlukla nüshanın zahriye sayfasına, kimi özel örneklerde sadece yazmanın sonuna[43] ya da herhangi bir yerine düşülebilir. Bu kavram ayrıca derse hazırlık babında bir eseri okuma, derin okuma anlamlarını da kazanmıştır.[44] Kelime zamanla birden fazla kişiyle yapılan ayrıntılı okuma veya bir konu hakkında fikir alışverişi anlamlarına gelecek şekilde de kullanılmıştır.[45]

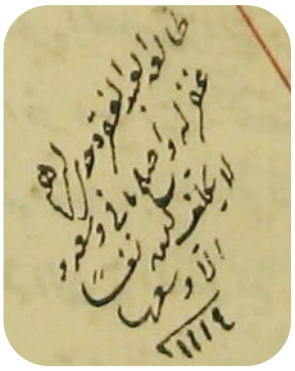

Görsel 9: Şehid Ali Paşa 2430, 108b.[46]

C. İmza

Kayıt türlerinden bazıları yaygınken bazıları daha az bilinmektedir. İmza bunlardan biri olup hakkında neredeyse hiçbir çalışma yapılmamıştır. Haddizatında mütalaa veya okuma notunun özel bir türü olan imza söz konusu metnin genellikle bir âlim tarafından okunduğunu ve barındırdığı bilginin doğruluğunun teyidini belirtir. Adam Gacek bunun daha çok Osmanlılar döneminde kadı gibi resmi bir görevli tarafından eserin okunduğunu ve imzalandığını belirten notlar olduğunu söyler. Gacek'ın verdiği örnek şudur: "Lemmā ʿaraże hāẕe'l-kitābe ileyyi naẓartu ve te'emmeltu bi-mā yaḥvīhi fe-vecedtu muṭābiḳan li'ṣ-ṣavābi fe-ḥakamtu bi-ṣaḥtihi ve emżeytuhū nemeḳahū el-faḳīr ilallāh ʿazze şānuhū Aḥmed el-ḳāḍī bi-medīne-i Nigde".[47] Temellük kaydına imza atıldığına da rastlanmaktadır.

[43] Örneğin *Mebârik* nüshalarındaki mütalaa kayıtlarının tamamı nüshanın sonuna kaydedilmiştir. bkz. Koç, "Yazma Eser Kültürü Bağlamında Bir Hadis Metninin Üretim ve Dolaşımı," 203.

[44] Khaled el-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century* (Cambridge University Press, 2015), 97-99.

[45] Sultanın veya önemli bir şahsın mütalaası için hazırlanan nüshalardaki kayıtlar da bu bahiste zikredilebilir.

[46] Abdülkadir el-Bağdadî, *Şerḥu Şevāhidi Tuḥfeti'l-Verdiyye*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., *Şehid Ali Paşa 2430, vr. 108b.* Metin: "Ṭāleʿahū el-ʿabdu'l-faḳīr Vaḥdī İbrāhīm ġafere lehū ve aṣlaḥa mā fī vusʿihī ve lā yükellifullāhu nefsan illā üsʿahā. Sene 1114." Tercümesi: "Muhtaç kul Vahdî İbrahim Allah, onun gücünün yettiği şeyleri iyi eylesin. Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz. Sene 1114."

[47] Adam Gacek, *Arapça Yazmalar İçin Rehber*, çev. Ali Benli, M. Cüneyt Kaya, İstanbul: Klasik, 2017, 250. Tercümesi: "Bu

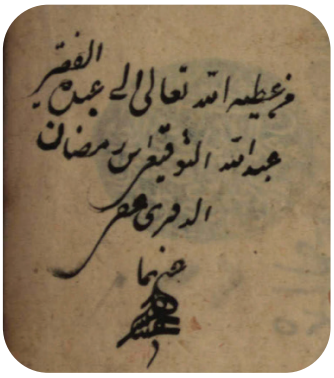

Görsel 10: Feyzullah Efendi V260, 1a.[48]

Ç. Mukabele ve Muâraza Kaydı

Eserin kullanım aşamasında ortaya çıkmakla beraber kısmen üretim (istinsah anlamında) aşamasını da ilgilendiren notlardan bir diğeri de mukabele veya muarazadır. Yaygın anlamıyla bir eserin en az iki nüshasının karşılaştırılması ve farklılıkların genellikle sayfanın kenarına not edilmesi anlamına gelmektedir. Nüshanın tashih edilmiş veya sahih olduğu düşünülen başka bir nüsha ile karşılaştırıldığını ve gerekmişse eldeki nüshanın buna uygun olarak düzeltildiğini belirten kayıt türüne denir.[49] Haddizatında bir hadis terimi olan mukabele, öğrencinin oluşturduğu nüshasını hocasının nüshasıyla veya onunla karşılaştırılmış başka bir nüshayla mukabele etmesine denmektedir. Buna muaraza da denmektedir.[50] İsmail E. Erünsal mukabeleyi mütalaa ile beraber ele almakta, her iki kaydın türleri ve şekillerini ayrıntılı olarak göstermektedir.[51] Mukabelenin iki çeşidi vardır: İlki müstensihin istinsaha esas aldığı nüshayla kendi istinsahını karşılaştırmasıdır. İkincisi ise nüshanın birden fazla nüsha ile mukayese edilmesidir. Bu da günümüz edisyon-kritik çalışmalarındaki nüsha karşılaştırması sürecine tekabül etmektedir.[52] Mukabelenin farklı bir yönüne Fatma Esmanur Koç dikkat çekmektedir: "Mukabelenin yapıldığını gösteren kayıtlar olduğu gibi bazen de bir nüshanın mukabelesinin yapılmamış olması nüshaya kayıt düşülmesine sebep olmuştur. Bu tarz kayıtları *Mebârik* nüshalarında da görmek mümkündür. Örneğin 1020 yılının Şevval

---

kitabı bana arz ettiğinde içeriğine derinlemesine baktım ve onu inceledim. Onu isabetli buldum, doğruluğuna hükmettim ve onu imzaladım. Bunu şanı yüce Allah'a her daim muhtaç Niğde şehri kadısı Ahmed yazdı. Allah onu affetsin."

[48] Temmellük kaydından sonra atılan imzalara bir örnektir. Musannifek, *eş-Şifā fī Tefsīri'l-Kelāmillāhi'l-Münzel mine's-Semā'*, *Süleymaniye* Yazma Eser Ktp., *Feyzullah Efendi V260, vr. 1a.* Metin: "Min ʿaṭiyyetillāhi teʿālā ilā ʿabdihi'l-faḳīr ʿAbdillāh et-Tevḳīʿī ibn Ramażān ed-defterī ʿufiye ʿanhumā". Tercümesi: "Yüce Allah'ın muhtaç kulu defterî Abdullah et-Tevkiʿî ibn Ramazan'a hediyelerindendir. Allah ikisini de affetsin."

[49] Açıl vd., *Tenkitli Neşir Kılavuzu*, 101.

[50] Ataullah Şahyar, "Mukabele," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 31 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 101.

[51] İsmail Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane* (Timaş Yayınları, 2018), 185-193.

[52] Bu konunun detayı için bkz. Hüseyin Yazıcı, "Mukabele Kaydı", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 31 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 102–3.

ayının ortalarında (Aralık 1611) istinsah edilmiş olan Serez 441 nüshasındaki "hāẕā kitābun muḥtācun ile'l-mukābeleti" şeklindeki kayıtta nüshanın mukabeleye ihtiyacı olduğu dile getirilmiştir."[53] Dolayısıyla eylemin varlığı kadar yokluğu da kayıt altına alınabilmektedir.

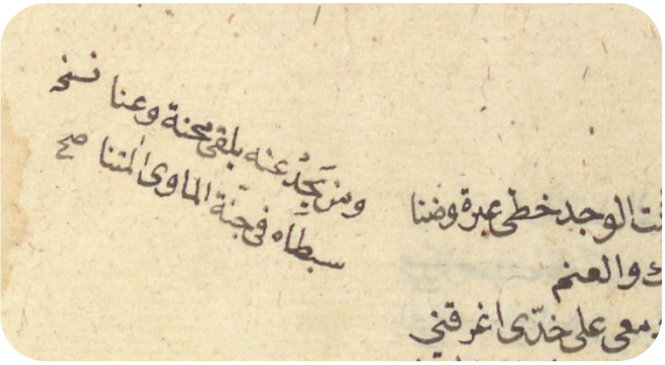

Görsel 11: İbrahim Hakkı Konyalı, 3a.[54]

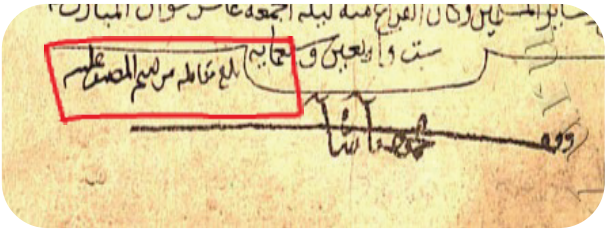

Görsel 12: Mahmud Paşa 206, 248a.[55]

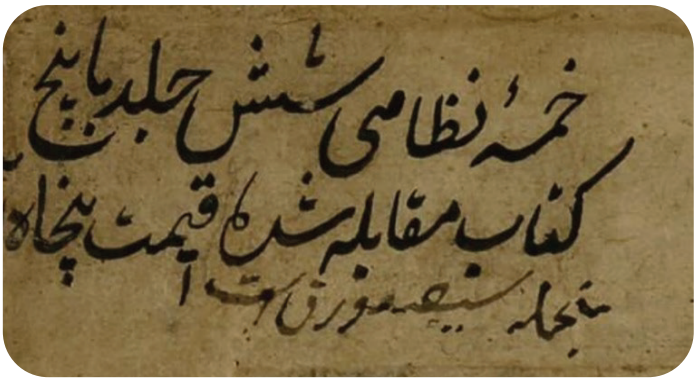

Görsel 13: İsrail Milli Kütüphanesi, 1a.[56]

[53] Koç, "Yazma Eser Kültürü Bağlamında Bir Hadis Metninin Üretim ve Dolaşımı," 216.

[54] Niyazî-i Mısrî, *Mecmūʿa-i Mışrī*, *İbrahim Hakkı Konyalı Ktp. 340M, vr. 3a.* Görselde metnin başka bir nüshayla karşılaştırıldığını göstermek üzere "nüsḫa" kısaltması ve buna uygun olarak düzeltildiğini belirtmek için de "ṣaḥ" rumuzları kullanılmıştır.

[55] Kıvâmüddin el-Kâkî el-Buhârî, *Miʿrācü'd-Dirāye fī Şerḥi'l-Hidāye*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., *Mahmud Paşa 206, vr. 248a.* Metindeki notta mukabelenin ilgili yere kadar yapıldığı ifade edilmektedir.

[56] Nizâmî, *Ḫamse-i Niẓāmī*, İsrail Milli Kütüphanesi, https://www.nli.org.il/en/manuscripts/NNL_ALEPH990036205740205171/NLI#$FL168497918. Metin: "Ḫamse-i Niẓāmī, şeş cild, bā-penc kitāb muḳābele şode. Ḳıymet pencāh." Tercümesi: "Altı cild olan Hamse-i Nizâmî, beş kitap ile karşılaştırılmıştır. Fiyatı 50".

D. Müzakere Kaydı

Bir hadis terimi olarak ortaya çıkmış olup "en az iki kişinin bir araya gelip hadisler üzerinde mütalaada bulunması"[57] şeklinde tanımlanmıştır. Mütalaa kayıtlarıyla benzerlik gösteren müzakere kayıtlarının ayırıcı özelliği dersten sonra, dersin muhafazasının temini için birden fazla kişi tarafından yapılan çoğul bir eylem olmasıdır.

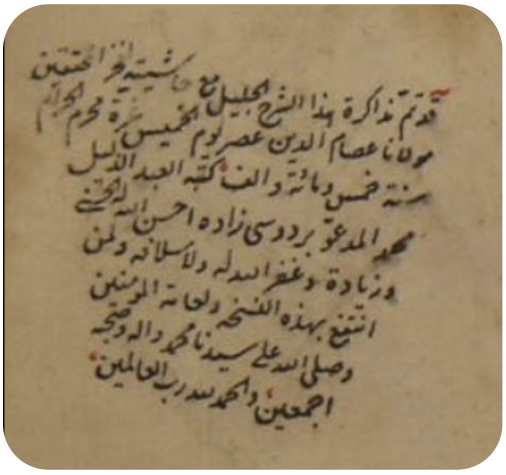

Görsel 14: Feyzullah Efendi 1966, 194a.[58]

E. Tashih Kaydı

Düzeltme anlamına gelen tashih metnin tamamına yayılmış düzeltme işlemine verilen isimdir. Metinde mevcut bir bilgi yanlışı müellif, müstensih veya okurlardan biri tarafından düzeltilebilir. Aşağıdaki örnekte olduğu gibi tashih kayıtları müzakere ve mütalaa kayıtlarıyla bir arada yer alabilir. Tashih kaydı genellikle metnin sonunda yer almakta ve metinde yapılan bütün düzeltmelere işaret etmektedir. Buna mukabil sah kaydı ise tekil düzeltmeleri göstermekte olup düzeltme ihtiyacının doğduğu herhangi bir yerde yani nüshanın herhangi bir yerinde görülebilir. Öyleyse "ṣaḥḥaḥtu" kaydıyla "düzelttim" diye kayıt düşen biri, metin boyunca yaptığı bütün düzeltmeleri ve düzeltme işlemini kastetmektedir.

[57] İbrahim Hatipoğlu, "Müzakere," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 233–34.

[58] Molla Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye,* Millet Yazma Eser Ktp., *Feyzullah Efendi 1966, vr. 194a.* Metin: "Ḳad temmet müẕākeretün hāza şerḥin…" Tercüme: "Bu şerhin müzakeresi bitti."

Görsel 15: Veliyyüddin Efendi V631, 469b.[59]

F. Matlab

Yazma eserlerde özellikle kullanım aşamasında görülen kayıtlardan biri de matlab şeklinde adlandırılan, konu başlığını göstermek yoluyla nüsha sahibinin hem kendisi için hem de sonraki okurlar için okumayı ve aranan konuyu bulmayı kolaylaştıran kılavuz notlarıdır. Nüshalara düştüğü notlarla meşhur olan Cârullah Efendi'nin kendi koleksiyonunda birçok matlab tespit edilmiştir. Bu notların "kendi zihnindeki meseleler açısından kitabı başlıklandırma" ve "metindeki konuya vurgu yapma"[60] işlevi gördükleri saptanmıştır. Ayrıca cildin dağılmış olduğu durumlarda matlablar konunun takibini mümkün kılmasından dolayı cildin tekrar bir araya getirilmesinde yardımcı bir rol üstlenebilir. Bu açıdan bakıldığında matlab kullanım aşamasında ortaya çıkmakla beraber muhafazaya yönelik bir işlev de görmektedir.

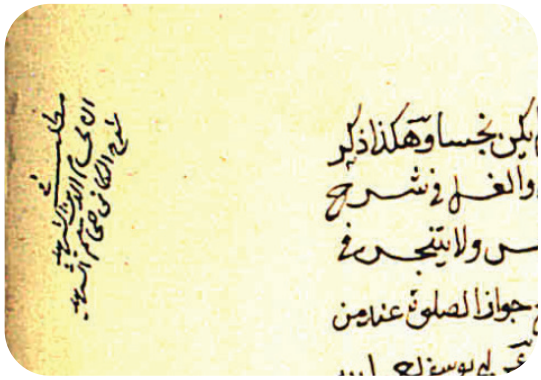

Görsel 16: Cârullah Efendi 915, 4a.[61]

[59] Yûsufefendizâde, *Necāḥu'l-Ḳārī li-Ṣaḥīḥi'l-Buḫārī*, Beyazıt Yazma Eser Ktp., *Veliyyüddin Efendi V631, vr. 469b.* Metin: "Ḳad ṭaleʿtuhū ve ṣaḥḥaḥtuhū bi-kadri istiṭāʿatī…" Tercüme: "Onu mütalaa ettim ve gücüm yettiğince tashih ettim."

[60] Halil İbrahim Kaygısız, "İlahî Kelâmı Okurken Hayata ve Kitaba Dair Kenarlara Derlenmiş Notlar: Cârullah Efendi'nin Tefsir Kitaplığı", *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* içinde, 2. bs., ed. Berat Açıl (İlem Yayınları, 2020), 137-138.

[61] İbn Mâze, *Tetimmetü'l-Fetāvā*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., *Cârullah 915, vr. 4a.*

G. Fihrist

Fihrist farklı anlamlara gelmekle beraber buradaki kullanımında yazma eserlerde kitabın muhtevasını ve konu başlıklarını belirtmek üzere genellikle sonradan eklenmiş notlara verilen isim olup yazma eserlerden elde edilecek faydayı artırmanın yollarından biridir. Bununla birlikte eserin müellifi tarafından çoğunlukla mukaddimede sunulan fihristlere de rastlanmaktadır. Birden fazla eserin yer aldığı mecmua türü yazmalardaysa fihristlerin zahriye sayfalarında verilmesi daha sık rastlanan bir durumdur. Ali Benli, fihristlerin hazırlanması kitaplardan istifadeyi kolaylaştırma amacına matuf olmalıdır diye yazdıktan sonra Cârullah Efendi'nin kelimeyi şöyle tanımladığını aktarır: "Fihris suyun taksim edildiği yer demektir, fa'lel kalıbındadır. Aslı Yunanca olup Arapçalaşmış bir kelimedir. Başlıkların bir arada zikredildiği yer (*mecma'u'l-ebvâb*) anlamında kullanılır."[62] İşlevleri açısından fihrist ve matlab arasında bir ortaklık vardır. İki kayıt türü de okuru yönlendirmeyi amaçlamakta, aradığı bilgiyi kolayca bulmasını sağlama işlevi görmektedir. Fihristler bunu yazmanın başında toplu olarak yaparken matlablar nüshanın ilgili yerlerinde parça parça yapmaktadır.

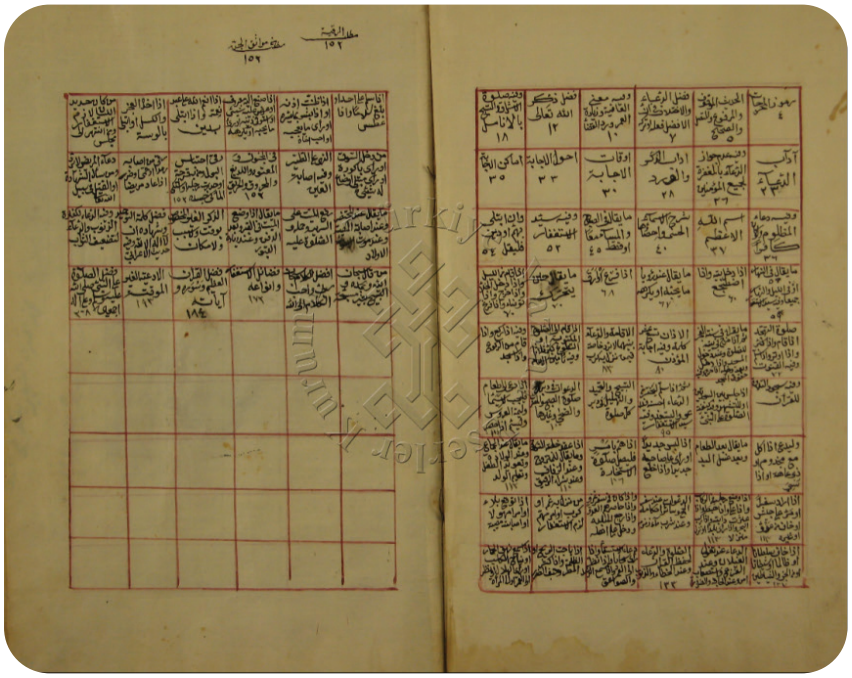

Görsel 17: Amasya Beyazıt 140, Ib-IIa.[63]

[62] Ali Benli, "Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Dil İlimleri ile İlgili Kitaplara Düştüğü Notlar", *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* içinde, 2. Bs., ed. Berat Açıl (İlem Yayınları, 2020), 57.

[63] Nûreddin Herevî, *el-Hırzü ̱s-̱semīn li 'l-Ḥıṣni 'l-Ḥaṣīn*, Amasya Beyazıt Yazma Eser Ktp., *Amasya Beyazıt 140, vr. Ib-IIa.*

Ğ. Semâʿ Kaydı

İşitmek ve dinlemek anlamlarına gelen "semâʿ" kelimesi bir hadis "terimi olarak 'hadisi hocadan işiterek öğrenme' manasında kullanılmış, zamanla, gerçekte bilinse de 'bir hadisi veya hadis kitabını hocadan bizzat işiterek onun rivayet hakkını elde etme (ahz, tahammül) yöntemi'[64] anlamını da kazanmıştır."[65] Hadis geleneğinde "[e]serin hoca önünde okunuşu sırasında hazır bulunup yapılan işlemi takip eden kişilerin ellerinde bulunan nüshalara da hoca aynı şekilde onların da aynı eseri dinlediklerini ifade eden bir kayıt koyar ki buna semâʿ kaydı denir."[66] Nitekim bu gibi kayıtlar kitabın hoca huzurunda ortak okunduğu durumlara örneklik teşkil eder. Öğrenci tarafından hazırlanmış hadisin veya hadis kitabının hocanın önünde kontrol amacıyla okunması sırasında kimi dinleyiciler de hazır bulunabilir. Bu okuma sonunda öğrenciye söz konusu kitabı rivayet etme icazeti verildiği gibi orada bulunanların da söz konusu okumayı dinledikleri hoca tarafından onaylanır. Semâʿ kaydı, icazeti alan kişinin derste dinleyici konumunda olduğunu gösterir.[67] Özellikle hadis metinlerinde çok görülen bu kayıtlar Osmanlı dönemi metinlerinde seyrek olarak karşımıza çıkar. Miladi dokuzuncu asırdan sonra semâʿ ve kıraat metodunun yerini yazılı metin kullanımı almaya başlamıştır.[68] Bu da söz konusu kayıtların tutulma usullerinde ve sıklığında değişikliğe neden olmuştur.

Görsel 18: Şehid Ali Paşa 2126, 1a.[69]

[64] İsmail E. Erünsal bu tarz kayıtların tutulma usullerini ve şekillerini ayrıntılı olarak incelemiştir. Bkz. Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 83-87.

[65] Abdullah Aydınlı, "Semâ," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 36 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 457–58.

[66] Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Kıraat ve Semâ Kaydı," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 25 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022), 435–36.

[67] Gacek, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*, 276.

[68] bkz. Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 81.

[69] Şihabüddin Endelüsî, *Refʿü'l-Ḥicāb ʿan Tenbīhi'l-Küttāb*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Şehid Ali Paşa 2126, vr. 1a. Metin: "Semeʿa hāẕa'l-kitābe bi-lafẓi muṣannifihi el-meẕkūr el-şeyḫü'l-imām el-ʿālimü'l-ʿilmi'l-ṣadri'l-evḥadi'l-emcedi'l-evreʿi'l-aḳḍā'l-ḳuḍāti Bahāu'ddīn Ebūbekr b. Eş-şeyḫü'l-imām el-ḳāḍī el-ʿālim Şerefüddīn Yaʿḳūb b. Cemālüddīn Yūsuf el-ḳāḍī et-Tire…" Kısa tercümesi: "...kadı Şerefüddîn Yâkûb b. Cemâlüddîn Yûsuf bu kitabın lafzını müellifinden dinledi."

H. İcazet Kaydı

Kullanım aşamasını işaret eden kayıt türlerinden bir diğeri de icazet kaydıdır. "Sözlükte 'su akıtmak; helal kılmak, izin vermek, onaylamak, geçerli kılmak' gibi manalara gelen cevz kökünden türeyen icâzet, İbn Fâris'e göre 'su akıtmak' şeklindeki anlamından hareketle 'bir âlimin ilmini talebesine aktarması' manasında terimleşmiştir."[70] Öğrencinin hocasının kitabını onun huzurunda okuduğunu ve eğer yapmışsa değişiklikleri hocasının onayladığını belirten ve öğrenciye söz konusu kitabı okutma, rivayet etme izni veren kayıtlardır. Erünsal'a göre "İlk dönemlerde bir âlimin/şeyhin derslerine devam edip bir kitabı dinleyip/okuduktan (Semâ' ve kırâ'at) sonra bu eseri okutmak ve nakletmek için alınan izine icâzet deniliyordu."[71] Bu yönüyle icazet kayıtları metnin yazara aidiyetini, dolayısıyla metindeki bilgilerin güvenilirliğini de göstermektedir.

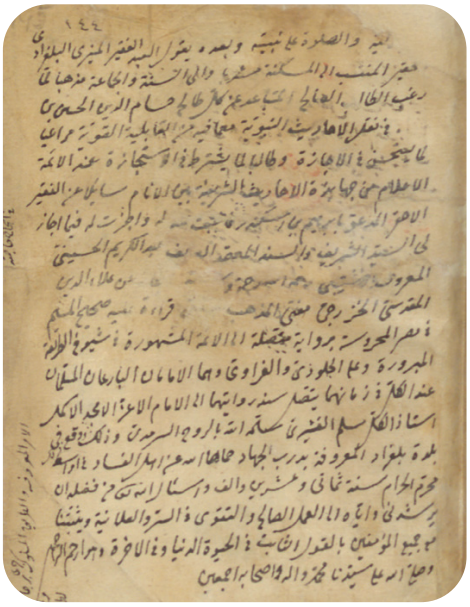

Görsel 19: İbrahim Hakkı Konyalı, 749M, 144b.[72]

I. Münâvele Kaydı

Kullanım aşamasında ortaya çıkan, hadis kaynaklı kayıt türlerinden bir diğeri de münâveledir. "Sözlükte 'vermek' anlamına gelen münâvele kelimesi, hadis terimi olarak 'hocanın kendi rivayetlerini içeren nüshayı rivayet etmesi için öğrencisine vermesi veya o nüshanın kendine ait olduğunu onaylaması"[73] demektir. Selahattin Polat'a münâvele,

[70] Cemil Akpınar, "İcâzet," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 21 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 393–400.

[71] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 101.

[72] Şehabeddin el-Karafî, *Tenḳīḥü'l-Fuṣūl fī 'İlmi'l-Uṣūl*, İbrahim Hakkı Konyalı Ktp. 749M, vr. 144b. Belgradî adlı birine verilmiş bir hadis icazetidir.

[73] Selahattin Polat, "Münâvele," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 31 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 570–571.

"[b]ir müellifin/şeyhin öğrencisine, kendi eserlerinden birini veya rivayet etme iznine sahip olduğu bir eseri, başkalarına okutma icâzetiyle vermesi"[74] uygulamasına verilen isimdir. Söz konusu durumu belirten kayıtlara da münâvele kaydı denir. Bu hâliyle münâvele, icazetin özel bir şekli olup münavele kaydı icazetin ne şekilde verildiğini belirtmektedir.

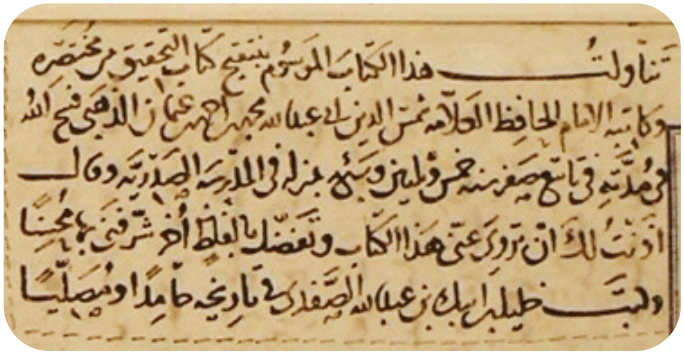

Görsel 20: Feyzullah Efendi 296, 1a.[75]

İ. Vicâde Kaydı

Kullanım aşamasında ortaya çıkan hadis kaynaklı kayıtlardandır. "Sözlükte 'bulmak' anlamına gelen vicâde kelimesi hadis terimi olarak Halit Özkan tarafından 'bir râvinin bizzat ulaşamadığı yahut ulaşmış olsa da kendisinden hadis semâʿ etmediği, ayrıca icazet vb. yetkiler de almadığı bir hocanın hattıyla yazılmış hadislerin kaydedildiği metinleri bulması veya bunları satın alma gibi yollarla elde etmesi' şeklinde tanımlanır."[76] Bir başka tanımıyla vicâde "bulunan, ele geçirilen bir sahife veya kitaptan, semâʿ veya münâvele olmaksızın hadis alıp rivayet etme"[77] anlamını taşımaktadır. Bu usulle hadis nakledildiğini belirtmek için tutulan kayıtlara vicâde kaydı adı denmektedir. Diğer hadis rivayet etme yollarına göre daha zayıf bir yöntem sayılmaktadır. Bir hadis terimi olarak ortaya çıkmış olup Osmanlı yazmalarında nadir görülür.

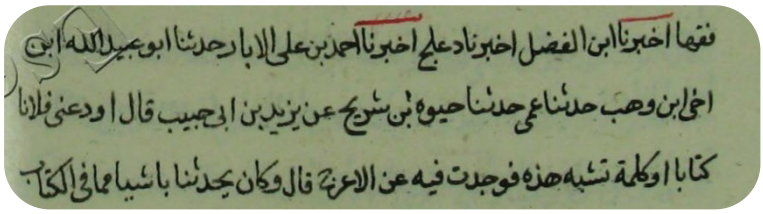

Görsel 21: Laleli 387, 171b.[78]

[74] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 111.

[75] Zehebî, *Tenḳīḥü'l-Taḥḳīk,* Millet Yazma Eser Ktp., Feyzullah Efendi 296, vr. 1a. Safedî'nin eserini Zehebî'den münavele yoluyla aldığını belirten kayıt. Bu bilgi Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 591'den naklen alınmıştır.

[76] Halit Özkan, "Vicâde," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 43 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 100.

[77] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 113.

[78] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifāye fī ʿİlmi'r-Rivāye*, Millet Yazma Eser Ktp., *Laleli 387, vr. 171b.*

J. Nazar Kaydı

"Naẓara" fiilinin mastarı olan "nazar" kelimesinin kayıtta kullanılmasından hareketle bu şekilde adlandırılır. Nazar kayıtlarında genellikle "naẓara fī" gibi ibareler yer almaktadır. Mütalaa eylemiyle beraber düşünülebilecek bir kayıt olmakla beraber bu konuyla ilgili yayımlanmış çalışma bulunmadığı için nazar kaydının mahiyeti ve işlevleri hakkında kesin saptamalarda bulunmak şimdilik yanıltıcı olacaktır. Bununla beraber Sami Arslan konuyla ilgili bir bildirisinde meseleyi açıklığa kavuşturacak kimi açıklamalarda bulunmuştur.[79] Nazar kaydı ve nâzır arasında bir ilişki olduğu düşünülebilir. İsmail Erünsal buradaki kullanımından farklı iki nâzırdan söz etmektedir. Meselenin açıklığa kavuşması için onlardan kısaca söz etmek gerekmektedir. Bunların ilki vakıf nâzırı olup mütevellinin vakıfla ilgili uygulamalarını denetlemekle görevliyken[80] ikincisi nâzır-ı kütüb ismini almakta ve kütüphanenin zamanında açılması, kitapların sayımı ve muhafazası gibi görevleri yerine getirmektedir.[81] Sami Arslan bu iki nâzırdan farklı olan üçüncü türden nâzırın ise "kitabın sessiz okuyucuları içerisinde yer aldığını ve -elbette ki kullanıldığı yüzyıla, kullanıldığı esere ve coğrafyaya göre değişkenlik gösterebilmekle beraber- bazen mütalaa eden anlamında (özellikle fî harf-i cerriyle kullanıldığında) ve bazen de nüshaya göz gezdiren anlamında bir okur profili olduğunu" iddia etmektedir.[82]

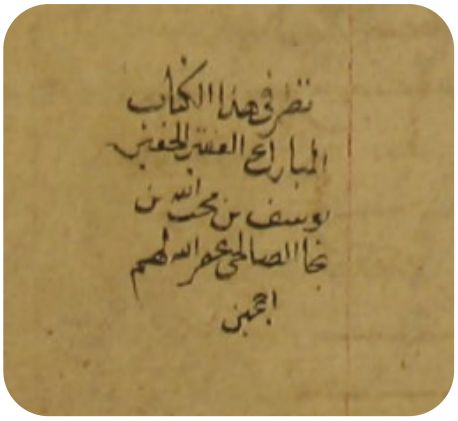

Görsel 22: Şehid Ali Paşa 2534, 1a[83]

[79] İlgili konuşma metnini benimle paylaşma lütfunda bulunduğu için Sami Arslan'a teşekkür ederim.

[80] İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik* (Timaş Yayınları, 2020), 414.

[81] Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, 416-417.

[82] Sami Aslan, "Nüshayı Kim Gözetliyor: Osmanlı Kitap Kültüründe Bir Okur Profili Olarak Nâzır Kimdir?" (tebliğ, İnsanî Disiplinlerde Yeni Kavram Arayışları, İlmî Etüdler Derneği, İstanbul, 17 Şubat 2024).

[83] Ahmed b. Mansûr Uşmûnî, *Menhecü's-Sâlik fî Elfiyyeti İbn Mâlik*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Şehid Ali Paşa 2534, vr. 1a. Metin: "Naẓara fīhi hāẕe'l-kitābe'l-mübāreke el-faḳīrü'l-ḥaḳīr Yūsuf b. Muḥibbüllāh bin Necā eṣ-Ṣāliḥī ġaferallāhu lehum, ecma'īn." Tercümesi: "Fakir ve hakir Yûsuf b. Muhibbüllah b. Necâ es-Salihî (Allah onların tümünü affetsin) bu kitabı inceledi."

K. Fevâid Kaydı

Arapça "fâ'ide" kelimesinin çoğul şekli olan "fevāʾid"; menfaatler, faydalar anlamına gelmekte olup yazmaların farklı yerlerinde yazanın kendisi veya okuyacak başka birileri için faydalı olacağını düşündüğü bilgileri not etmesidir. Her ne kadar Orhan Bilgin fevâid kaydını "yazma eserlerin başında veya sonunda bulunan boş yapraklara okuyucular tarafından düşülen bazı notlar"[84] şeklinde tanımlamışsa da bu tarz notlar, üretim aşamasından sonra yazma eserlerin herhangi bir yerindeki boş sayfalarına düşülebilir. Fevâid kayıtları eserin malikleri tarafından yazılabildiği gibi müellifleri, müstensihleri veya okurları tarafından da yazılabilir. Bu sebeple kullanım ve dolaşım aşamalarının kesişiminde bulunmakla beraber kimi nadir örneklerde üretim aşamasına ait addedilebilir. Şiirler, her türden faydalı bilgiler, doğum ve ölüm tarihleri, nikah akitleri, reçeteler, alacak-verecek hesapları, zelzele, hastalık, yangın benzeri felaketler; zafer ve fetih gibi sevinçli olaylar, fal, tılsım, vefk gibi gizli ilimlere dair bilgiler fevâid kabilindendir.[85]

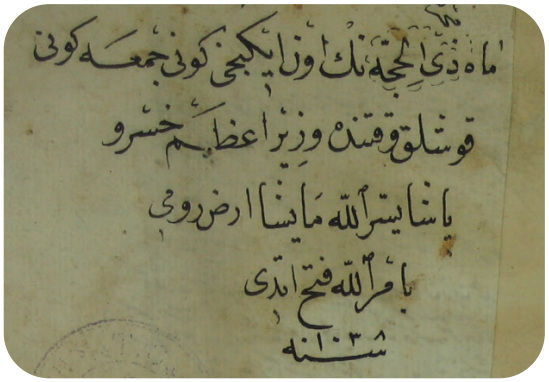

Görsel 23: Cârullah Efendi 1716, 1a.[86]

III. Dolaşım Sürecine Dair Kayıtlar

Bir yazma eser müellif veya müstensih tarafından üretilip farklı failler tarafından kullanıldıktan sonra el değiştirebilir. Buna yazmanın dolaşım aşaması denir.[87] Yazmanın dolaşımına dair eylemleri gösteren birçok kayıt türü bulunmaktadır. Makalenin bu kısmında literatüre girmiş dolaşım eylemleri ve onların göstereni olan kayıt türleri inceleme konusu edilecektir.

[84] Orhan Bilgin, "Fevâid Kaydı," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 12 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 501.

[85] Açıl vd., *Tenkitli Neşir Kılavuzu*, 91.

[86] Şemʿî, *Şerḥ-i Manṭıḳu'ṭ-Ṭayr*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp, Cârullah 1716, vr. 1a. Çeviriyazısı: "Māh-ı ẕi'l-ḥiccenüñ on ikinci güni cumʿa güni ḳuşlıḳ vaḳtinde vezīr-i aʿẓam Ḫusrev Paşa yesserellāhu mā-yeşāʾ Arż-ı Rūm'ı bi-emrillāh fetḥ itdi. Sene 1037".

[87] Daha önce değinildiği gibi dolaşım ve kullanım aşamaları arasında öncelik-sonralık ilişkisi lineer bir çizgide ilerlemek zorunda değildir. Yazma el değiştirdikten sonra kullanılabilir.

A. Temellük Kaydı

Temellük kayıtları bir yazmanın mülk edindiğini göstermek üzere tutulmuş kayıtlardır. Herhangi bir yazmanın maliki bir şahıs olabileceği gibi kurum da olabilir. Her iki durumu tespit etmek için kimi kayıtlar tutulmaktadır. Dolayısıyla kayıtların kimisi kurumsal aidiyeti kimisi şahsi aidiyeti göstermektedir. Temellük kayıtları yazmanın dolaşımı sürecinde en sık karşılaşılan kayıt türü olup bazen temellük mührü de temellük kaydına eşlik eder. Temellük kayıtlarının yazmaların dolaşımını gösterdiğine işaret eden Berat Açıl, Cârullah Efendi kütüphanesinin oluşum evrelerini bu kayıtlar yoluyla incelemiştir.[88] Sami Arslan ise temellük kayıtlarının tarihyazımı açısından önemini göstermiştir.[89] Bununla beraber temellük/mülkiyet kavramını daha geniş bir çerçevede değerlendirip istishâb, "bi-resmi ḫizāneti", "fī nevbetī", satın alma, vakıf vs. gibi notları da temellük addeden yaklaşımlar mevcuttur.[90] Bu konu hakkında bir doktora tezi yazan Ali Aslan, konuyu etraflıca ele almış; temellük kayıtlarını, icazet, mütalaa, mukabele, miras, emanet gibi mülkiyet belirten kayıtlarla bir arada düşünmüştür. Sonrasında temellük kayıtlarını Sami Arslan'ın istinsah kayıtları için yaptığına benzer bir şekilde yapısal açıdan unsurlarına ayırarak ayrıntılı olarak incelemiştir.[91] Temellük kayıtları her ne kadar genellikle nüshanın zahriyesine (1a sayfası) yazılsa da nüshanın sonuna konmuş temellük kayıtları da mevcuttur.[92]

Görsel 24: Esad Efendi 3280, Ia.[93]

[88] Açıl, "Edebiyatın İlmi veya İlmin Edebiyatı: Cârullah Efendi'nin Edebiyat Koleksiyonunu Kenardan Okumak", 339-370. Berat Açıl, "Edebiyatın İlmi veya İlmin Edebiyatı: Cârullah Efendi'nin Edebiyat Koleksiyonunu Kenardan Okumak", *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Notları* içinde, ed. Berat Açıl (İlem Yayınları, 2020), 63-93.

[89] Sami Arslan, "Eserden Müessire Seyr u Sefer: Carullah Efendinin Derkenar Notlarının Biyografisine Katkıları," *FSM İlmî Araştırmalar: İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 5, (2015): 67-83.

[90] Örneğin bkz. Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 196.

[91] Aslan, "Yazma Eserlerde Mülkiyet Tezahürleri ve Temellük Kayıtları", 69-140.

[92] *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 195.

[93] Şerîf Yahyâ Sâ'ib, *Luġat-ı Şerīf Yaḥyā*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Esad Efendi 3280, vr. Ia. Metin: "Temellekehū el-faḳīr ilā rabbihi'l-ḳadīr … es-seyyid Yaḥyā b. ʿAṭā'ullāh eş-şehīr bi-Ḥasan Ḳāḍī-zāde ġufire lehū". Tercümesi: "Kadir olan Allah'a muhtaç olan Hasan Kadızade diye bilinen Seyyid Yahyâ b. Ataullah bu kitabı temellük etti."

B. İstishâb Kaydı

Sohbet[94] kökünden sahip olmak, arkadaşlık, refik olmak, yoldaşlık anlamlarına gelen bir kelime olup bir çeşit mülkiyet kaydıdır. Temellük kaydından farkı, kullanılan fiildir. Temellük kaydında genellikle "temelleke" filli kullanılırken istishâb kaydında "istaṣḥabe" fiili kullanılır. Bu kayıt türüne tesâhüb kaydı da denmektedir.[95] İşlevsel açıdan bakıldığında ikisi de mülkiyet bildiren temellük ve istishâb arasında bir fark var mı sorusu yanıtlanmayı bekleyen sorulardan biridir.

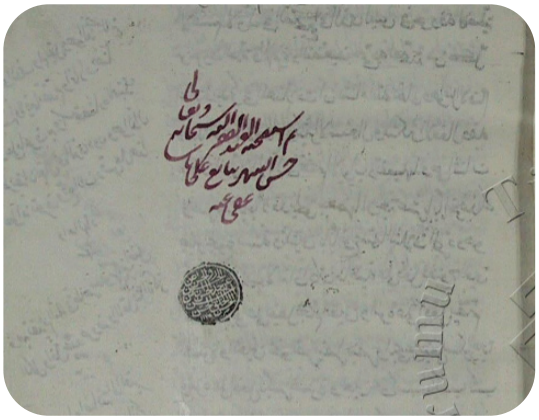

Görsel 25: Esad Efendi 3142, 1a.[96]

C. İntikal Kaydı

Arapça "naḳale" kökünden türeyen intikal kelimesi "bir yerden bir başka yere geçme" ve "miras olarak babadan oğula/çocuğa kalma" anlamlarına gelmektedir. Bir mülkiyet çeşidi olan intikal kayıtları yazmanın nasıl elde edildiğini göstermektedir. Yazmanın intikali; miras, satın alma veya hocadan öğrencisine geçme gibi farklı yollarla gerçekleşebilir. Genellikle "inteḳale" fiili kullanıldığı için intikal kaydı denmektedir. Yazmalarda temellük, istishâb ve intikal kayıtları art arda veya alt alta gelecek şekilde yazılmış şekilde karşımıza çıkabilmektedir. Haddizatında mülkiyetin bir çeşidi olan intikal, yazmalarda özel olarak belirtildiği için ayrı bir kayıt türü olarak değerlendirilmiştir.

[94] Kelimenin kitapla ilişkisi hakkında bkz. Berat Açıl, "On Yedinci Yüzyıl İstanbul'unda Âlim ve Kitap İlişkisi: Cârullah Efendi Örneği", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a* içinde, ed. Hidayet Aydar ve Ali Fikri Yavuz (Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 45-56, 54-55.

[95] Orhan Bilgin, "Temellük ve Tesâhüb Kaydı," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 411–412.

[96] Sekkâkî, *Miftāḥu'l- ʿUlūm,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Esad Efendi 3142, vr. 1a.

Görsel 26: Ragıp Paşa 697, 1a.[97]

Ç. Veraset Kaydı

Dolaşım aşamasında yazmalar bazen de miras yoluyla el değiştirir. Bu gibi durumlarda veraset kaydı tutulur. Veraset kaydı, eldeki yazmanın miras yoluyla elde edildiğini belirten kayıt türüdür. İkisi de mülkiyetin özel türleri olan intikal ve veraset kayıtlarının aynı anda görüldüğü de vakidir.

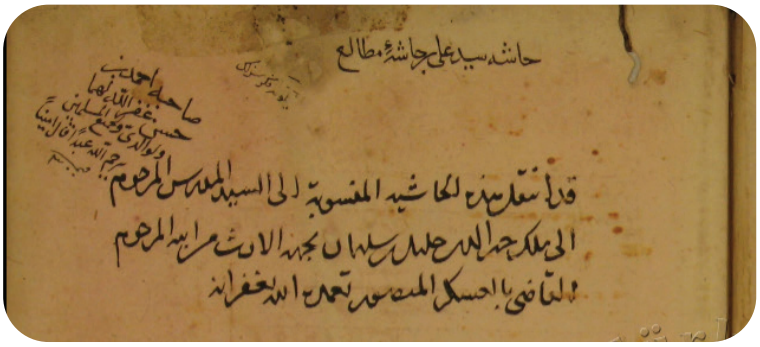

Görsel 27: Fazıl Ahmed Paşa 909, 1a.[98]

D. Vakıf Kaydı

Yazmalardaki kurumsal aidiyete dair göstergelerden en önemlisi vakıf kaydıdır. Bu kayıt, üzerinde bulunduğu yazmanın vakfedilmiş bir nüsha olduğunu belirtir. Kimi zaman

[97] Molla Fenârî er-Rûmî, *Şerḥu Miftāḥi'l-Ġayb*, Ragıp Paşa Yazma Eser Ktp., Ragıp Paşa 697, vr. 1a. Metin: "Şümme inteḳale ilā ʿabdihi'l-faḳīr ʿAbdü'l-bāḳī el-Ḥüseynī b. Eş-Şeyḫ Muḥammed ʿAlī-zāde, ġufire lehumā." Tercüme: "[Bu kitap] daha sonra Allah'ın muhtaç kulu Abdülbaki el-Hüseyni b. Eş-Şeyh Muhammed Ali-Zade'nin (Allah onları affetsin) mülkiyetine geçti."

[98] Alâeddin Ali b. Hüseyin b. Ali Çelebi el-Amâsî, *Hâşiye alâ Hâşiyeti Şerhi'l-Metâli'*, Köprülü Yazma Eser Ktp., Fazıl Ahmed Paşa 909, vr. 1a. Metin: "Ḳad inteḳale hāẕihi'l-ḥāşiyetü'l-mensūbetü ile's-seyyid el-müderris el-merḥūm ilā mülki Ḫayred-dīn Ḫalīl b. Süleymān bi-ciheti'l-irṡi min ebīhi'l-merḥūm el-ḳāḍī bi'l-ʿasker el-manṣūr teġammedehullāhu bi-ġufrānihī." Tercümesi: "Merhum es-seyyid müderrise nisbet edilen bu haşiye, Hayreddin Halîl b. Süleymân'ın mükiyetine merhum kazasker babasından miras yoluyla intikal etmiştir."

vakıf mührüyle beraber daha sonra vakfiyede de kullanılacak olan vakıf kaydı yer alır. Vakıf kaydı vakfın kurucusu, mütevellisi veya kütüphaneden sorumlu hâfız-ı kütüp, nâzır gibi kişiler tarafından yazılmış olabilir. Erünsal'ın belirttiği gibi "[v]akıf kayıtları kısa olabildiği gibi bazen de bir sayfayı geçebiliyordu. Mesela kitabın üzerine sadece 'vakf' veya 'vakfun lillāh' yazılabildiği gibi vakfın şartlarını detaylı bir şekilde belirten vakıf kayıtları da olabiliyordu. Bazı vakıflar, vakıf kaydını mühür olarak hazırlatmış ve kitapların üzerlerine basmışlardır."[99] Bu kayıtlar veya mühürler her ne kadar çoğunlukla yazmanın zahriyesinde yer alsa da yazmanın herhangi bir yerinde bulunabilir.[100] Vakıf kaydı veya mührü mülkiyeti ifade etmenin yanı sıra yazmanın muhafazası görevini de ifa edebilir çünkü vakıf malı alınıp satılamaz. Bu yönüyle, vakıf kayıtlarını muhafaza aşamasına da dahil etmek mümkündür.

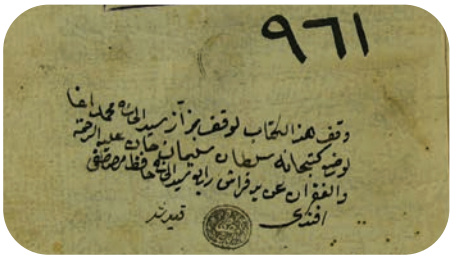

Görsel 28: Süleymaniye 961, 1a.[101]

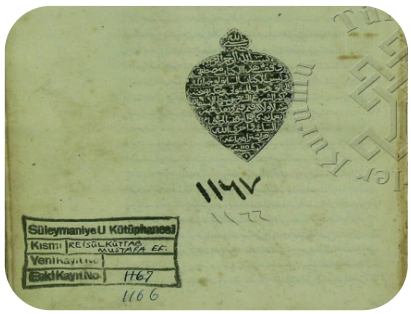

Görsel 29: Reisülküttab 1166-010, 1a.[102]

[99] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 194.

[100] Bir eser özelinde vakıf kaydının yazmanın neresinde bulunabileceğine dair bir grafik için bkz. Koç, "Yazma Eser Kültürü Bağlamında Bir Hadis Metninin Üretim ve Dolaşımı," 141.

[101] Abdullah b. Mehmed b. Veli el-Aydınî, *Zübdetü'l-İʿrāb,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Süleymaniye 961, vr. 1a. Metin: "Vuḳife hāẕe'l-kitābe li-vaḳfi bezzāz seyyid el-ḥāc Muḥammed Aġa li-vażaʿa kütüb-ḫāneti Sulṭān Süleymān Ḫan ʿaleyhiʾr-raḥmeti ve'l-ġufrān ʿan yedi ferrāşi rābiʿi seyyid el-ḥāc Ḥāfiẓ Muṣṭafā Efendi." Tercümesi: "Bu kitab, dördüncü süpürgeci seyyid, hacı, hafız Mustafa Efendi eliyle Süleyman Han'ın (rahmet ve mağfiret üzerine olsun) kütüphanesine konmak üzere bezzaz, seyyid, hacı Muhammed Ağa vakfına vakfedilmiştir."

[102] Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Kâhirî el-Hudayrî eş-Şâfiʿî, *el-İʿlām fī Nüzūli Īsā ʿaleyhiʾs-selām*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., *Reisülküttab 1166-010, vr. 1a.* Metin: "Ḥasbiyallāhu. Bismillāhirraḥmānirraḥīm. Vaḳafe hāẕe'l-kitābe Muṣṭafā re'isü'l-küttābi's-sābıḳ li-vechillāhi'l-ḫālıḳ ve sellemehū li'l-mütevellī ve ḥakemehū bi-şıḥḥatihī ḥākimü'ş-şerʿi'ş-şerīfi ve şarṭu'l-istifādeti minhu li-evlādihī ve ṣümme fe-ṣümme ve baʿdehum yuʿmelu bihī ke-mā fi'l-vaḳfiyyeti ilā ḳıyāmi's-sāʿati ve aḫzellāhu men işterāhu ve bāʿehū. Sene 1154." Tercümesi: "Allah bana yeter. Bismillahirrahmanirrahim. Bu kitabı eski reisülküttab Mustafa, Allah rızası için vakfetti ve mütevelliye teslim etti. Şerʿ-i şerifin hâkimi, -onun çocuklarının ve onlardan sonra gelenlerin ondan istifade etmesi ve onlardan sonra da kıyamet gününe kadar vakfiyedeki şartlara uygun hareket edilmesi koşuluyla- vakfın sıhhatine hükmetti. Allah onu satanı da satın alanı da rezil etsin. Mühür için ayrıca bkz. https://muhur.yek.gov.tr/muhur/yekmu0037

E. İhdâ Kaydı

Bir kişiye veya daha sık görüldüğü şekliyle medrese, cami, vakıf benzeri bir kuruma hediye yoluyla bağışlanan yazmalar üzerine yazılan kayıt türüdür. Dolaşım aşamasındaki şahsi veya kurumsal aidiyeti belirtir. Haddizatında mülkiyeti belirmekte olup temellükün özel bir türüdür.

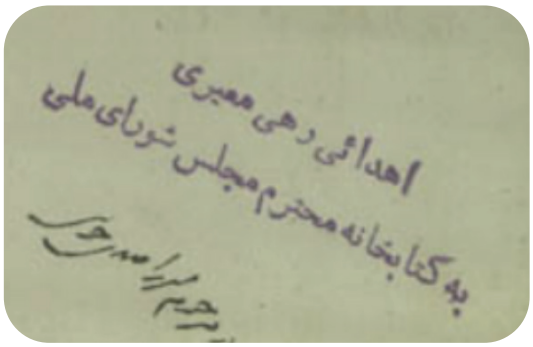

Görsel 30: Kütüphane-i Şura-yı Milli 756, 1b.[103]

F. Beyʿ ve İştira Kaydı

Satmak anlamındaki "beyʿ" ve "satın almak" anlamındaki "iştirâ" kelimeleri, iki eylemin bir arada gerçekleşmesinden hareketle birlikte kullanılmaktadır. Bu işlemler yoluyla edinilmiş yazmalara düşülen kayıt türüne bey' ve iştira kayıtları denir. Yazmanın satıldığını veya satın alındığını gösteren kayıtlar olup yazmanın şer'î yollarla elde edildiğini ifade etmektedir. Nitekim müzayedelerden, sahaflardan veya şahıslardan yazmaların satın alındığına dair kayıtlara rastlanır. Bu kayıt da mülkiyet kaydının özel bir türüdür.

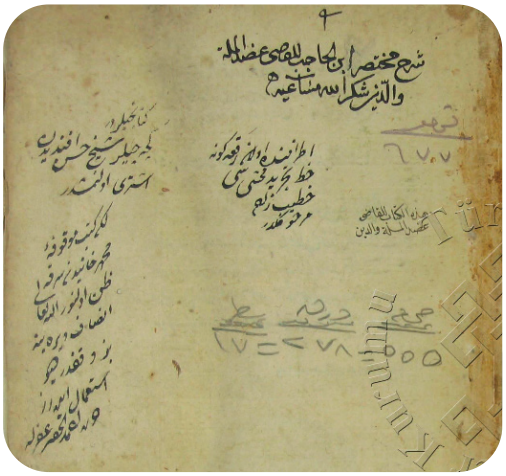

Görsel 31: Murad Molla 687, Ia.[104]

[103] Şems-i Tebrizî, *Külliyāt-ı Şems-i Tebrīzī*, Kütüphane-i Şura-yı Milli 756, vr. 1a. Metin: "İhdā-yı Rehī Muʿayyerī be-kütübḫāne-yi muḥterem meclis-i şūrā-yı millī". Tercüme: "Rehî Muayyerî'nin Şura-yı Milli Kütüphanesi'ne hediyesidir."

[104] Adudüddin Îcî, *Şerḥu Muḫtaṣari'l-Müntehā*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Murad Molla 687, vr. Ia. Çeviriyazı: "Kitābcılar ve keçeciler şeyḫi Ḥasan Efendi'den iştirā olınmışdur."

G. Ariyet/Emanet Kaydı

Kurumsal aidiyeti olan bir yazmanın başka bir şahıs tarafından ödünç alındığını gösteren kayıt türüdür. Bazen de bir kişinin kendisine ait bir yazmanın başka birine veya bir kuruma emaneten verildiğini belirtmek için tutulur. Yazmanın dolaşımı esnasında düşülen kayıtlardan olup muhtemel bir vefat veya iade edememe durumunda yazmanın asıl sahibine ulaştırılmasını temin etmek amacıyla tutulduğu anlaşılan kayıtlardır. Bu yönüyle bir nevi muhafaza vazifesi de görmektedir. Nitekim bunu temin için kütüphane vakfiyelerinde kitapların ödünç verilmesinin şartları çoğunlukla belirtilmiştir.[105]

Ğ. Kıymet

Yazmanın fiyatını belirtmek üzere zahriyenin genellikle üst kısmına konan kayıttır. Kimler tarafından konduğu kesin bir şekilde belirlenemese de kitaba sonradan sahip olan malikler veya kitabı satmak isteyen sahafların tuttuğu kayıtlar olduğu düşünülebilir. Kıymet kaydı, yazmanın dolaşım aşamasında ortaya çıkan kayıtlardandır.

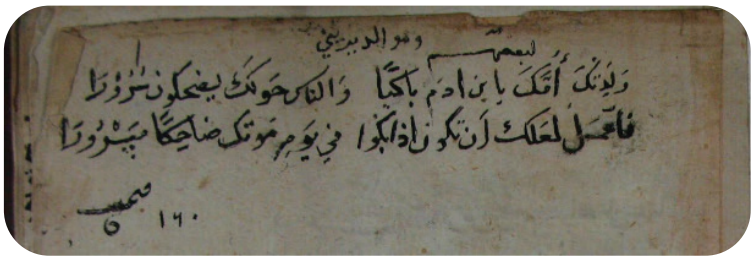

Görsel 32: Reisülküttab 122-001, 1a.[106]

IV. Muhafaza Sürecine Dair Kayıtlar

Yazmaların uzun yaşamındaki son durakları çoğunlukla kütüphane raflarıdır.[107] Yazmalara fiziksel erişimin neredeyse imkânsız olduğu, dijitalleştirme çalışmalarının arttığı günümüzde, yazmalar artık kütüphane raflarına hapsolmuş durumdadır. Yazmaların ömrünü uzatmak, onları zararlı haşerelerden korumak, yapısal bütünlüklerinin bozulmasını engellemek veya bozulduğunda kolaylıkla yeniden bir araya getirilmelerini temin etmek gibi amaçlarla birtakım önlemler alınmıştır. Bu gibi önlemler ve eylemlere dair tutulan kayıtlara muhafaza aşamasına yönelik kayıtlar denebilir. Bu uğurda yapılan müdahaleler için düşülen reddâde, kürrâse, kebîkeç vb. kayıtlar muhafaza aşaması başlığında değerlendirilebilir.

[105] Bu konudaki farklı uygulamalar için bkz. Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 428-430.

[106] İbnü'd-Deybâ, *Temyīzü'l-Ṭayyib mine'l-Ḫabīṯ mimmā Yedūru ʿalā Elsineti'n-Nās mine'l-Ḥadīṯ*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., *Reisülküttab 122-001, vr. 1a.*

[107] Son durak kullanım anlamında değildir; dolaşım anlamındadır çünkü nüshanın kullanımı artık boyut değiştirmiştir. Eskiden nüshadan fiziksel olarak faydalanmak mümkünken şimdi nüshalar dijital hâlleriyle kullanımdadır.

A. Kürrâse – Forma

Yazmaların muhafaza edilmesi gereken en önemli hususlarından biri şüphesiz, yazmanın bütünlüğüdür. Yazmalar ciltlerinden ayrılabilir ve sayfalar dağılabilir, böyle bir durumda onları tekrar bir araya getirmek zorlu bir çabaya dönüşür. Yazmanın bütünlüğünü korumanın yollarından biri de tertibine riayet edilmesini sağlamaktır. Bu nedenle yazmanın formalarına numaralar verilirdi. Bu da bir kayıt türü olup kürrâse adıyla anılmaktadır. Kürrâse hakkında yazdıkları makalede Nimet İpek ve Gülsüm Gülsev Şanver şunları diler getirmektedirler: "Bir yazma eserin her bir formasının ilk "a" yüzünün sol üst veya nadiren sağ üst kısmındaki numaralandırma sistemini ifade eden kürrâseler, bir numaralandırma biçimini karşılamasının yanı sıra bir yazma eserin tanzim edilme sürecini göstermesi bakımından da önemlidir. Kürrâse numaralandırmaları, reddâde ve varak numaralandırması gibi daha küçük ölçekli, tanzime yönelik unsurların yaygınlaşmasından önce İslam yazmalarında kullanılan bir tanzim biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır."[108] Bu uygulamanın ilk örneği hicri dört, miladi onuncu asırda karşımıza çıkmaktadır.[109]

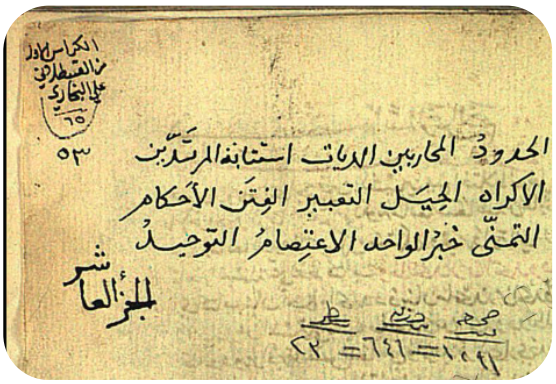

Görsel 33: Murad Molla 486, 1a.[110]

B. Reddâde

Arapça geri çevirme, döndürme anlamlarındaki "red" kelimesinden türetilmekte olan reddâde kelimesi "yazma eserlerde birbirini takip eden sayfaları göstermek için sayfa altlarına konulan kelimelere verilen ad"[111] şeklinde tanımlanmıştır.[112] Yazmanın

[108] Nimet İpek ve Gülsüm Gülsev Şanver, "İslâm Yazmalarında Kürrâse Numaralandırması Üzerine Bazı Notlar", *İslam Araştırmaları Dergisi* 51, (2024): 163. Yazarlara göre kürrâse, reddâde uygulamasına örneklik teşkil etmiştir.

[109] İsmail E. Erünsal, önceki bir çalışmasında tespit edilen ilk örneğin yedinci asır olduğunu kaydetmişti. Bkz. Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 136.

[110] Ebu'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Mısrî el-Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî li-Şerḥi Ṣaḥīḥi'l-Buḫārī,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Murad Molla 486, vr. 1a. Metin: "El-kürrāsü'l-evvel mine'l-Kastallānī ʿale'l-Buḫārī". Tercümesi: "Kastallânî'nin Buhârî (şerhinin) birinci kürrâsesi".

[111] İsmail E. Erünsal, "Reddâde," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 34 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 515.

[112] Türkiye üniversitelerinde yaygın olmamakla beraber Arap dünyasında reddâde yerine "müşʾir, taʿkibe" gibi isimlendirmeler de aynı anlamda kullanılmaktadır. Takibe kelimesi için bkz. Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 179.

bütünlüğünü korumak ve takibini kolaylaştırmak, aynı zamanda sayfaların karışmasını engellemek için varağın b sayfasının sol altına a sayfasının ilk kelimesinin[113] yazılması uygulamasına verilen isimdir. İsmail E. Erünsal, Geneviéve Guesdon'dan naklen reddadelerin ilk defa on üçüncü yüzyılda kullanıldığını dile getirmektedir.[114] Buna karşın Adam Gacek, Ayman Fuad'dan naklen ilk reddade kullanımının dokuzuncu yüzyıla kadar geri gittiğini belirtmektedir.[115] Bu uygulama sayesinde dağılmış nüshaların yeniden bir araya getirilmesi mümkün olabilir. Çünkü mücellit reddadeleri takip ederek hangi sayfanın hangi sayfadan sonra geleceğini tayin edebilir. Bu usul neşirlerde naşir tarafından da kullanılabilir. Dolayısıyla bu kayıt, muhafaza ve dolaşım aşamalarını bir arada düşünmeyi zorunlu kılmaktadır.

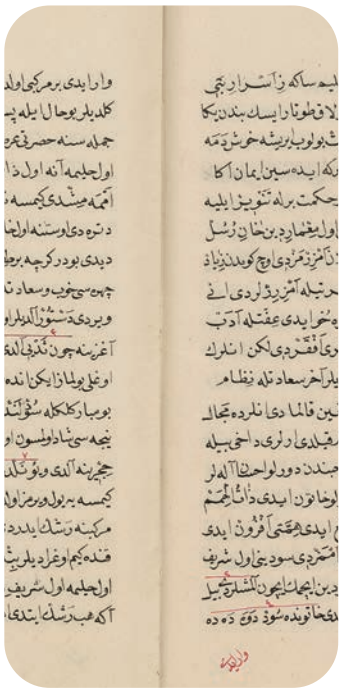

Görsel 34: Yazma Bağışlar 5738, 14b-15a[116]

C. Kebîkeç/Hafîz

Yazmayı zararlı haşerattan korumak üzere genellikle yazmanın zahriyesine yazılan "Yâ Kebîkeç" yazısına verilen isimdir. "Yâ Bedûh"[117], "Yâ Hafîz" yazıları da bu kabildendir. Tuba Çavdar Karatepe'ye göre kelimenin "Süryânîce'de haşeratı yok etmekle görevli bir meleğin veya kitap kurtlarının şeyhinin adı olduğu ve üzerine yazıldığı kitaba haşeratın, o melekten

[113] Yazılan bu kısım tek bir harf, tek bir kelime veya birden fazla kelime olabilir.

[114] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 8. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 137-141.

[115] Adam Gacek, *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers* (Brill, 2009), 50.

[116] Şemseddin Sivâsî, *Mevlidü'n-Nebî*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., *Yazma Bağışlar 5738-001, vr. 14b-15a.*

[117] Cengiz Kallek, "Beduh," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 5 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 336–337.

korktuğu yahut şeyhlerinin adına saygı duyduğu için zarar vermediği rivayet edilir."[118] Aynı yerde kebîkeçin kâğıdı haşerattan koruyan bir bitki olduğu rivayeti de aktarılmaktadır. Süheyl Ünver, A. K. Üçok'tan naklen bu kelimenin "esmâ-i ilâhiyyeden 'Hâfız' yahut 'Hafîz' manasına" geldiğini söylemektedir.[119] Ünver'e göre Kebîkeç ve Hafîz kelimeleri ve bunlardan müteşekkil vefkler sadece kitapların "kurtlar tarafından yenmemesi için konmamıştır. Çalınmasından, yıpranmasından tevakki için de yazılmıştır."[120] Adam Gacek kitabın arasına konan kebîkeç otunun yazmayı zararlı böceklerden koruyacağına dair inançtan söz ettikten sonra "zamanla bu somut bilgi unutulmuş ve kebîkeç'in sihirli güçlere sahip bir cin olduğu düşüncesi hâkim olmuş anlaşılan" diye konuya açıklık getirmektedir.[121] Bununla birlikte, yazmanın muhafazasını temin etmek için tutulan bu kaydın kökeni hakkında daha fazla araştırmaya ihtiyaç bulunmaktadır.

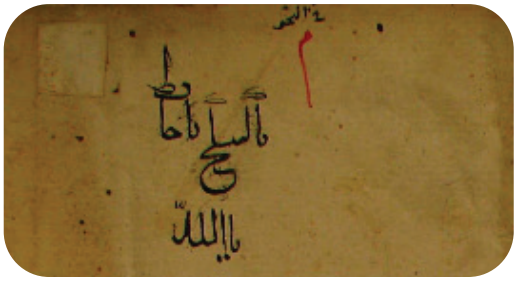

Görsel 35: Süleymaniye 937, 1a.[122]

Ç. Teftiş Kaydı

Kütüphanelerden sorumlu kurumlar tarafından değişik zamanlarda yapılan teftişleri gösteren kayıtlardır. Çoğunlukla kütüphanenin vakfiyesi, defteri veya kataloğuyla mevcut yazmaların mukayesesi sonucu yazmaların durumunu belirtmek üzere kataloğa konan işaretlerdir. Bazen de yazmaya konur. Yazmanın kütüphanede mevcut olup olmadığını gösterirler.

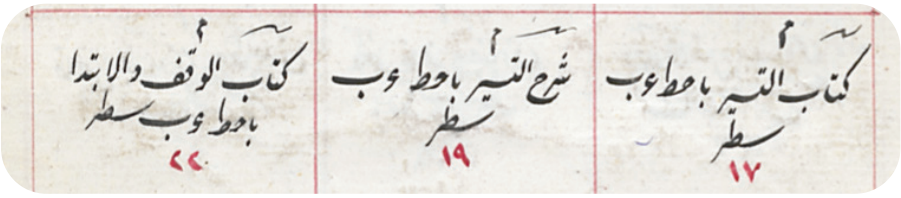

Görsel 36: Köprülü İlave 20, 2a.[123]

[118] Tuba Çavdar Karatepe, "Kebîkec," *TDV İslâm Ansiklopedisi,* c. 25 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022), 161–162.
[119] A. Süheyl Ünver, *Köprülü Kütüphanesi Esrarı (Giriş-Metin)*, haz. Sami Arslan (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2024), 279.
[120] Ünver, *Köprülü Kütüphanesi Esrarı*, s. 284.
[121] Adam Gacek, "Arapça Elyazmalarında Kebîkeç", çev. Ali Yaycıoğlu, *Kebîkeç 5 (1997): 5-8.*
[122] İsâmüddin İsferâyînî, *Şerhu'l-Kâfiye fi'n-Nahv,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Süleymaniye 937, vr. 1a.
[123] *Defter-i Kütüb-hâne-i Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa,* Köprülü Ktp. (İstanbul), Köprülü Ekler 20, vr. 2a.

Görsel 37: Revan Köşkü Kitaplığı 858, 1a.[124]

Teftiş sonrası yazmanın yerinde olduğunun tespit edildiğini belirtmek üzere "mevcûd" anlamına gelen "م" ile "lâ-mevcûd" anlamına gelen "لا" işaretleri de teftiş kayıtları arasında sayılabilir. Bunlar dışında söz konusu eserin teftişten geçtiğini göstermek üzere müfettişin imzası da sıkça kullanılır.

D. Kütüphane Kaydı

Yazmanın veya basmanın kütüphaneye girişini, kütüphane numarasını belirten günümüzde kütüphane fişi veya katalog numarasına dönüşen kayıtlardır. Bu kayıtlar sayesinde bir kitabın dolaşım seyrini takip etmek mümkündür. Hem klasik dönemde hem de modern dönemde kütüphane kayıt örnekleri mevcuttur.[125]

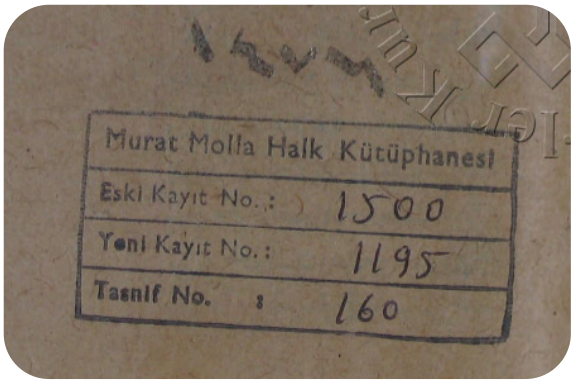

Görsel 38: Murad Molla 1500, 1a.

[124] Nizâmî, *Ḫamse-i Nizāmī*, Topkapı Sarayı Ktp., *Revan K.şkü Kitaplığı 858, vr. 1a.* Metin: "El-ḥamdulillāhi ʿalā tevfīḳi ve'staġfirullāhi min külli taḳṣīri ḫādimi'l-faḳīr Beşīr Aġa-yı dāru's-sāʿade." Tercüme: "Tevfik vesilesi Allah'a hamd olsun. Bütün kusurlarımdan dolayı af diliyorum. Fakirlerin hizmetkarı, Darüssaade Ağası Beşir."

[125] Her ne kadar günümüz kütüphanecilik çalışmalarında kullanılan bir isimlendirme olsa da "kütüphane kaydı", kitap kültürü çalışmaları için yeni bir isimlendirme olup bu şekliyle literatürde kendine şimdiye kadar yer bulmamıştır.

Sonuç

Herhangi bir bilginin kavramsallaştırılması ve tasnif edilmesi disiplin olma yolunda atılmış adımlardır. Kitap tarihi, kitap kültürü, yazma-kitap kültürü, kodikoloji, bibliyografya gibi alanları içine alan yazmabilim çalışmalarına dair kavram ve tasnif çalışmaları da disiplinleşme açısından önemlidir. Bu makale de yazmabilimin alt dalı sayılan kitap kültürünün maddi boyutuna katkı sunmaktadır. Matbaa öncesi kitap kültürünü yazma-kitap kültürü olarak adlandırdığımız için söz konusu alanın maddi boyutu dendiğinde ilk önce nüsha akla gelmektedir. Nüshalar da daha çok barındırdığı kayıtlarla yazmabilimin araştırma nesnesine dönüşür. Bu yüzden bu makalede yazmadaki kayıtları tasnif ederek yazmabilim çalışmalarının disiplinleşme sürecine katkı sunmak amaçlanmıştır.

Osmanlı kitap kültürü haddizatında bir yazma-kitap kültürü olarak tanımlanır. Bu yüzden Osmanlı yazma-kitap kültürünü çalışmaya başlamanın ilk adımlarından biri yazmaları tanımak olmalıdır. Bunun ilk adımı da yazmaların her tarafına yayılmış olmakla beraber daha çok zahriye ve vikâye sayfalarında karşımıza çıkan kayıtları tanımlamak, tasnif etmek ve işlevlerini açıklamak olabilir. İslam yazma-kitap kültürünün bir parçası olan Osmanlı dönemi yazmaları, kendine has kimi özellikleri olsa da önceki dönemlerde üretilmiş yazmaların bir devamı sayılabilir. Söz konusu dönemde üretilmiş veya sahiplenilmiş yazmalardaki kayıtları eylem temelli bir yaklaşımla tasnif etmek yazmalarda ortaya çıkan kayıtları anlamaya yardımcı olacaktır. Bu açıdan, yazmalar üretim, kullanım, dolaşım ve muhafaza aşamalarından geçmekte, bunlara dair eylemleri izhar etmektedir. Nitekim yazmaların farklı yerlerinde bulunan kayıtlar da bu tasnife uymaktadır. Bununla birlikte yazmadaki kayıtlar söz konusu dört aşamadan sadece birine veya aynı anda birden fazla aşamaya tekabül edebilir. Bu nedenle bir kaydın birden fazla aşamayı aynı anda temsil edebilmesine imkân veren bir Venn şemasında bütün kayıtları göstermek uygun görülmüştür. Bundan dolayı üretim, kullanım, dolaşım ve muhafaza aşamalarını temsil eden, kümelerin iç içe geçtiği bir tablo ortaya çıkmıştır.

Yazmadaki kayıtlara dair bütünlüklü tasnif çalışmalarına ihtiyaç duyulduğu açıktır. Elinizdeki makale hem bu ihtiyacı gidermeyi hem de ismi konmuş kayıtları tasnif etmeyi amaçlamaktadır. Bu sayede her bir kaydın müstakil birer çalışmaya konu olmasına vesile olmak, konuyla ilgili ayrıntılı tartışmaları başlatabilmek hedeflenmiştir.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

Abdullah b. Mehmed b. Veli el-Aydınî. *Zübdetü'l-İʿrāb*. Süleymaniye, 961. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Abdülkadir el-Bağdadî. *Şerḥu Şevāhidi Tuḫfeti'l-Verdiyye.* Şehid Ali Paşa, 2430. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Adudüddin Îcî. *Şerḥu Muḫtaṣari'l-Müntehā*. Murad Molla, 687. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Ahmed b. Mansûr Uşmûnî. *Menhecü's-Sâlik fî Elfiyyeti İbn Mâlik*. Şehid Ali Paşa, 2534. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Alâeddin Ali b. Hüseyin b. Ali Çelebi el-Amâsî. *Hâşiye alâ Hâşiyeti Şerhi'l-Metâli'*. Fazıl Ahmed Paşa, 909. Köprülü Yazma Eser Ktp.

Cârullah Efendi. *Ḥāşiye ʿalā Şerḥi't-Tecrīd*. Cârullah, 1151. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Defter-i Kütüb-hâne-i Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, Köprülü Ktp. (İstanbul), Köprülü Ekler, 20.

Ebu'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Mısrî el-Kastallânî. *İrşādü's-Sārī li-Şerḥi Ṣaḥīḥi'l-Buḫārī*. Murad Molla, 486. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Kâhirî el-Hudayrî eş-Şâfiʿî. *el-İʿlām fī Nüzūli Īsā ʿaleyhi's-selām*. Reisülküttab, 1166-010. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Hâce Pârsâ. *Füṣūlü's-Sitte*. Carullah, 395M. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Hatīb el-Bağdâdî. *el-Kifāye fī ʿİlmi'r-Rivāye*. Laleli, 387. Millet Yazma Eser Ktp.

İbn Mâze. *Tetimmetü'l-Fetāvā*. Cârullah Efendi, 915. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

İbnü'd-Deybâ. *Temyīzü't-Ṭayyib mine'l-Ḫabīṯ mimmā Yedūru ʿalā Elsineti'n-Nās mine'l-Ḥadīṯ*. Reisülküttab, 122-001. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

İsâmüddin İsferâyînî. *Şerhu'l-Kâfiye fi'n-Nahv*., Süleymaniye, 937. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

İshak Hocası (Ahmed). *Aḳṣā'u'l-Ereb fī Tercemeti Muḳaddimeti'l-Edeb*. Birnbaum, MSS Turkish 00015. Thomas Fisher Rare Book Library.

Kıvâmüddin el-Kâkî el-Buhârî. *Miʿrācü'd-Dirāye fī Şerḥi'l-Hidāye*. Mahmud Paşa, 206. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Molla Câmî. *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*. Feyzullah Efendi, 1966. Millet Yazma Eser Ktp.

Molla Câmî. *el-Fevā'idü'ż-Żiyā'iyye*. Süleymaniye, 939. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Molla Fenârî er-Rûmî. Şerḥu Miftāḥi'l-Ġayb. Ragıp Paşa, 697. Ragıp Paşa Yazma Eser Ktp.

Molla Hüsrev. *Dürerü'l-Ḥükkām fī Şerḥi Ġureri'l-Aḥkām*. Süleymaniye, 447. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Musannifek. *eş-Şifā fī Tefsīri'l-Kelāmillāhi'l-Münzel mine's_Semā*. Feyzullah Efendi, V260. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Niyazî-i Mısrî. *Mecmūʿa-i Mıṣrī*. 340M. İbrahim Hakkı Konyalı Ktp.

Nizâmî. *Ḫamse-i Niẓāmī*., Revan Köşkü Kitaplığı, 858. Topkapı Sarayı Ktp.

Nûreddin Herevî. *el-Hırzü'ş-şemīn li'l-Ḥıṣni'l-Ḥaṣīn*. Amasya Beyazıt, 140. Amasya Beyazıt Yazma Eser Ktp.

Sekkâkî. *Miftāḥu'l-ʿUlūm*. Esad Efendi, 3142. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Şehabeddin el-Karafî. *Tenḳīḥü'l-Fuṣūl fī ʿİlmi'l-Uṣūl*., nr. 749M. İbrahim Hakkı Konyalı Ktp.

Şems-i Tebrizî. *Külliyāt-ı Şems-i Tebrīzī*., nr. 756. Kütüphane-i Şura-yı Milli.

Şemseddin Sivâsî. *Mevlidü'n-Nebī*., Yazma Bağışlar, 5738-001. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Şemʿî Efendi. *Şerh-i Mesnevî*. İsmihan Sultan, 271. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Şemʿî. *Şerḥ-i Manṭıḳu'ṭ-Ṭayr*. Cârullah Efendi, 1716. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Şerîf Yahyâ Sâ'ib. *Luġat-ı Şerīf Yaḥyā*. Esad Efendi, 3280. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Şihabüddin Endülüsî. *Refʿü'l-Ḥicān ʿan Tenbīhi'l-Küttāb*. Şehid Ali Paşa, 2126. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.

Yûsufefendizâde. *Necāḥu'l-Ḳārī li-Ṣaḥīḥi'l-Buḫārī*. Veliyyüddin Efendi, V631. Beyazıt Yazma Eser Ktp.

Zehebî. *Tenḳīḥü'l-Taḥḳīk*. Feyzullah Efendi, 296. Millet Yazma Eser Ktp.

İkincil Kaynaklar

Açıl, Berat, Sadık Yazar, Kadir Turgut ve Özgür Kavak. *Tenkitli Neşir Kılavuzu (Osmanlı Türkçesi Metinleri İçin)*, İSAM Yayınları, 2022.

Açıl, Berat. "Edebiyatın İlmi veya İlmin Edebiyatı: Cârullah Efendi'nin Edebiyat Koleksiyonunu Kenardan Okumak", *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Notları*, ed. Berat Açıl. Nobel Yayınları, 2015.

Açıl, Berat. "Kayda Değer Olanı Tespit Etmek: Yazma Kitap Kültürünün Taç Kapısı Olarak Kuyûdât." Konferans, FSMVÜ Yazma Eserler Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 24 Aralık 2021.

Açıl, Berat. "On Yedinci Yüzyıl İstanbul'unda Âlim ve Kitap İlişkisi: Cârullah Efendi Örneği", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a* içinde, ed. Hidayet Aydar ve Ali Fikri Yavuz. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Açıl, Berat. "Osmanlı'da Bir Medrese Kütüphanesi Nasıl Oluşur? Cârullah Efendi Kütüphanesi Örneği", *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras* içinde, ed. Tülay Artan ve Hatice Aynur. Dergâh Yayınları, 2022.

Adams, Thomas ve Nicolas Barker. "A New Model for the Study of the Book,", *A Potencie of Life: Books in Society* içinde, ed. Nicolas Barker. British Society, 1993.

Akpınar, Cemil. "İcâzet." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 21. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Arslan, Sami. "Eserden Müessire Seyr u Sefer: Carullah Efendinin Derkenar Notlarının Biyografisine Katkıları," *FSM İlmî Araştırmalar: İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 5 (2015): 67-83.

Arslan, Sami. "Nüshayı Kim Gözetliyor: Osmanlı Kitap Kültüründe Bir Okur Profili Olarak Nâzır Kimdir?" Tebliğ, *İnsanî Disiplinlerde Yeni Kavram Arayışları*, İlmî Etüdler Derneği, İstanbul, 17 Şubat 2024.

Arslan, Sami. *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak*, 2. Bs., Ketebe, 2024.

Aslan, Ali. "Yazma Eserlerde Mülkiyet Tezahürleri ve Temellük Kayıtları: Reisülküttâb Acem Bekir Efendi Örneği", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024.

Aydınlı, Abdullah. "Semâ." *TDV İslam Ansiklopedisi. c. 36.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

Benli, Ali. "Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Dil İlimleri ile İlgili Kitaplara Düştüğü Notlar", *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* içinde, 2. bs., ed. Berat Açıl. İlem Yayınları, 2020.

Bilgin, Orhan. "Ferağ Kaydı." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

Bilgin, Orhan. "Fevâid Kaydı." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

Bilgin, Orhan. "Temellük ve Tesâhüb Kaydı." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.

Bozkurt, Nebi, ve Nevzat Kaya. "İstinsah." *TDV İslam Ansiklopedisi. c. 23.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.

Çavdar Karatepe, Tuba. "Kebîkec." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 25. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.

Darnton, Robert. "What is the History of Books?", *Daedalus* 111, sy. 3 (1982): 65-83.

Değirmenci, Tülün. "Bir kitabı kaç kişi okur? Osmanlı'da okurlar ve okuma biçimleri üzerine bazı gözlemler" *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 13, (2011): 7–43.

el-Rouayheb, Khaled. *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century*, Cambridge University Press, 2015.

Ençakar, Orhan. "Osmanlı'da Şerh-Haşiye Geleneği 'Dürer Haşiyeleri Örneği", *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh Alimler, Eserler, Meseleler* içinde, ed. Mürteza Bedir, Necmettin Kızılkaya ve Hüseyin Sağlam. İSAR, 2017.

Erünsal, İsmail E. "Reddâde." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

Erünsal, İsmail E.. *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. Timaş Yayınları, 2018.

Erünsal, İsmail E.. *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*. Timaş Yayınları, 2020.

Gacek, Adam. *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*. Brill, 2009.

Gacek, Adam. *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*, çev. Ali Benli ve M. Cüneyt Kaya. Klasik Yayınları, 2017.

Görke, Andreas, ve Konrad Hirschler. "Introduction: Manuscript Notes as Documentary Sources," *Manuscript Notes as Documentary Sources* içinde, ed. Andreas Görke ve Konrad Hirschler. Ergon Verlag, 2011.

Hagen, Gottfried. "El Yazmasının Kenarındaki Hayat: Cihânnümâ Müellif Hatları ve Coğrafyacının Atölyesine Bir Bakış". *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi* içinde, ed. Bekir Karlığa ve Mustafa Kaçar. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.

Hatipoğlu, İbrahim. "Müzakere." *TDV İslam Ansiklopedisi. c. 32.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.

İpek, Nimet, ve Gülsüm Gülsev Şanver. "İslâm Yazmalarında Kürrâse Numaralandırması Üzerine Bazı Notlar", *İslam Araştırmaları Dergisi 51*, (2024): 163-171.

İpşirli, Mehmet. "Sah." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c.35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.

Kallek, Cengiz. "Beduh." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

Karaca, Songül. "Minhüvât Kayıtlarının Tenkitli Neşir İçin Önemi: Fütûhü'l-Mücâhidîn Örneği", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 71 (2021): 163-180.

Kaygısız, Halil İbrahim. "İlahî Kelâmı Okurken Hayata ve Kitaba Dair Kenarlara Derlenmiş Notlar: Cârullah Efendi'nin Tefsir Kitaplığı", *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* içinde, 2. Bs., ed. Berat Açıl, İlem Yayınları, 2020.

Koç, Fatma Esmanur. "Yazma Eser Kültürü Bağlamında Bir Hadis Metninin Üretim ve Dolaşımı: Mebârikü'l-Ezhâr Örneği", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2022.

Özkan, Halit. "Vicâde." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

Polat, Selahattin. "Münâvele." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

Quinn, Meredith. "Books and their Readers in Seventeenth-Century İstanbul." Doktora Tezi, Harvard University, 2016.

Quiring-Zoche, Rosemarie. "Minhiyat – Marginalien des Verfassers in arabischen Manuskripten," *Asiatische Studien* 60, sy. 4 (2006): 987-1019.

Sariyannis, Marinos. "Some Remarks on Marginal Notes in Ottoman Manuscripts," "*Buyurdum ki...*" *The Whole World of Ottomanica and Beyond* içinde, ed. Hülya Çelik, Yavuz Köse ve Gisela Procházka-Eisl. Brill, 2023.

Sezer-Aydınlı, Elif. "Unusual Readers in Early Modern Istanbul: Manuscript Notes of Janissaries and Other Riff-Raff on Popular Heroic Narratives," *Journal of Islamic Manuscripts* 9, (2018): 109–31.

Şahyar, Ataullah. "Mukabele." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

Şanver, Gülsüm Gülsev, ve Nimet İpek. "Bir Kitap Üretim Şekli Olarak İstiktab Kayıtları." Tebliğ, FSMVÜ Yazma Eserler Uygulama ve Araştırma Merkezi, çevrimiçi, 9 Kasım 2022.

Şen, A. Tunç, "Authoring and Publishing in the Age of Manuscripts: the Columbia University Copy of an Ottoman Compendium of Sciences with Marginal Glossing", *Philological Encounters* 5, (2020): 353-377.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Kıraat ve Semâ Kaydı." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 25. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.

Ünver, A. Süheyl. *Köprülü Kütüphanesi Esrarı (Giriş-Metin)*, haz. Sami Arslan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2024.

Yayla, Mustafa Altuğ. "Minhuların Osmanlı Elyazmalarındaki Rolü: Lâmiî Çelebi Evliyâ Tabakâtı Tercümesini Neden "Dipnot"landırdı?", *Kebikeç* 51, (2021): 77-94.

Yazıcı, Hüseyin. "Mukabele Kaydı." *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

Yılmaz, Okan Kadir. *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 4. Bs., İSAM Yayınları, 2023.

Ždralović, Muhamed. "Biljeske Oriyentalnim Rukopisima", *Prilozi za orientalnu filologiju 35*, (1986): 107-132.